

Zusammenfassung

Am 4. September 1916 flüchtete der dänischgesinnte Søren Outzen, unentdeckt über die damalige Grenze zwischen Dänemark und Deutschland bei Klaaby südlich von Ribe. Südjütland war damals Teil des Deutschen Kaiserreiches und aufgrund des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs im Jahr 1914 wurden alle wehrfähigen Männer an den Fronten benötigt. Wie so viele andere wurde auch Søren Outzen aus Ellum bei Løgumkloster zum Militärdienst eingezogen und zum Soldaten ausgebildet. Nach der Rekrutenausbildung wurde er an die Ostfront geschickt. Hier erkrankte er an Typhus und wurde nach einem langen Lazarettaufenthalt zur Genesung zu seinen Eltern nach Südjütland geschickt. Nachdem er zu Kräften gekommen war, beschloss er zu desertieren, was zu einem mehrjährigen Exil führte, zunächst in Kærbøl bei Ribe, dann in Norwegen und später an der Grundtvigs Højskole in Kongens Lyngby bei Kopenhagen. Hier erlebte er 1918 die euphorische Atmosphäre nach der Niederlage des Deutschen Reiches, als national-liberale Kräfte die Wiedervereinigung Südjütlands mit Dänemark forderten. Die Nachwirkungen der Niederlage ermöglichten es ihm, mit seiner Familie in Südjütland wieder vereint zu werden und hier wieder Fuß zu fassen. Die Geschichte von Søren Outzen wurde durch den Abdruck seiner Memoiren im Jahrbuch 1948 von DSK – dem Verband der Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere – enthüllt, und durch den Großteil seiner Briefe, die er in der Zeit von 1915 bis 1919 an Familienmitglieder in Ellum verschickte, wo die Briefe aufbewahrt wurden von späteren Generationen.

Anmeldelser

Auge, Oliver (red.): Glücksborg in der Zeit des Nationalsozialismus. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2023, 132 sider.

Denne antologi bygger på bidragene ved et symposium på Glücksborg Slot i 2021, hvor emnet var slottets historie fra 1933 til 1945. Symposiet var frugten af et samarbejde mellem afdelingen for Slesvig-Holstens lokalhistorie ved Kiels universitet, Historische Gesellschaft Glücksborg og Stiftung Schloss Glücksborg.

Antologien består af fem bidrag, som falder i logisk rækkefølge. Det første af Karen Bruhn fra Kiels Universitet befatter sig med erindringen i Slesvig-Holsten om nazismen, der som bekendt stod særligt stærkt her. Ikke desto mindre (eller måske netop derfor) har erindringen været præget af fortrængning og glemsel, hvilket, som Karen Bruhn påpeger, har understøttet en udpræget personmæssig kontinuitet fra nazitiden til forbundsrepublikken i de ledende politiske, militære og administrative lag. Sin kontinuitets-pointe (som foreligger velbeskrevet i forskningen) belægger hun med en samtidig tegning af højerestående internerede værnemagtofficerer på Glücksborg Slot umiddelbart efter krigsafslutningen. De afbillede officerer kunne alle genoptage deres militære karriere i Forbundsrepublikken. Tegningen, som er lavet af en af de internerede officerer, har Bruhn fremdraget fra slotsarkivet. Der syntes også, som Bruhn påpeger det at have været et særligt gunstigt klima i Slesvig-Holsten for, at belastede nazister med krigsforbrydelser på samvittigheden her fandt sig et fristed og kunne fortsætte deres liv og levned, ofte under en ny identitet.

I antologiens andet bidrag skildrer lederen af byarkivet i Flensborg, Broder Schwensen, i korte træk, hvad han tidligere har beskæftiget sig indgående med, nemlig Flensborgs rolle som tysk regeringsby fra Hitlers selvmord til den 23. maj 1945, hvor den nye tyske leder, storadmiral Dönitz, videreførte det nazistiske regime fra marineskolen i Mürwik. I april-maj 1945 befandt Flensborg, der ellers ikke tidligere havde været alvorligt berørt af krigsbegivenhederne, sig midt i krigens malstrøm: Flygtede topnazister, tusindvis af civile og militære embedsmænd fra det nazistiske statsapparat, civile tyske flygtninge, krigs- og kz-fanger, fremmed- og tvangsarbejdere, som skulle repatrieres, og tyske soldater fylkedes i byen i disse uger. De mange tusinde tilrejsende belastede Flensborgs forsyningssituation til det yderste, både hvad angik fødevarer, indkvartering og medicin. Ganske vist kapitulerede de tyske styrker i Nordvesttyskland, Holland og Dan-

mark med virkning fra den 5. maj om morgenen, og fra den 9. maj på de øvrige fronter, men alligevel afsatte den stedlige britiske militærregering, som hurtigt tog styringen over de lokale forhold, først regeringen Dönitz (som også omfattede OKW, dvs. værnemagtens overkommando) den 23. maj. Briterne anså det ganske enkelt for mest hensigtsmæssigt, at tysk militær selv varetog afvæbningen, interneringen og efterfølgende løsladelsen af de mange millioner tyske soldater – en fremgangsmåde, som briterne i øvrigt også anvendte i forbindelse med den tyske militære rømning af Danmark efter krigen.

Briterne overlod regeringen Dönitz et mindre landområde afgrænset af Mürwik, Twedterholz og Meierweik til Glücksborg Slot, hvor briterne ikke måtte komme og ingen jurisdiktion havde. Tysk krigsret blev opretholdt, hvilket blandt andet havde den tragiske konsekvens, at flere tyske soldater, uden britisk indblanding, blev dødsdømt og henrettet for brud på den militære disciplin. Men den 23. maj var det slut: Dönitz, rustningsminister Speer og generaloberst Jodl, som var operationschef i OKW, blev arresteret og samme dag fløjet til en fangelejr i Luxembourg.

Da briterne den 23. maj fratog Dönitz-regeringen alle dens beføjelser, trængte de også ind på Glücksborg Slot og beslaglagde dette, tilsyneladende først og fremmest for at etablere et passende interneringssted for den resterende Dönitz-administration. Med blandt andet Prins Albert von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburgs dagbog som kilde kan medarbejder ved slotsarkivet, Claudius Loose, i antologiens tredje bidrag gøre os klogere på denne "Gefangenenerlager" (der fungerede fra den 24. maj) og dens beboere. Det drejede sig om 200-350 militærpersoner, herunder 28 generaler, admiraler og højere stabsofficerer af alle grader samt deres personlige stabe og oppassere. Fangelejren på slottet blev opløst den 1. august, hvor både de internerede og den britiske militærvagt blev flyttet til et andet sted. Loose anfører, at kilderne om forholdene og atmosfæren i fangelejren er meget sparsomme og modstridende, men meget taler for, at der trods en almindelig nedtrykt stemning over den tabte krig og en uvis fremtid har været tale om et relativt fyrsteligt fangenskab, den almindelige nød i det besejrede Tyskland taget i betragtning.

Indtil den 23. maj var rustningsminister Speer indkvarteret på slottet med sit kabinet og kørte herfra dagligt til regeringsmøderne i Flensburg. Under sit ophold på slottet blev Speer også indgående afhørt af en vestallieret kommission om virkningen af de allieredes luftangreb mod tyske byer og industri. Afhøringerne forløb over syv dage fra den 15. maj, og ifølge Loose sørgede Speer for at iscenesætte sig selv som en ræsonnabel og samarbejdsvillig mand, der helt og aldeles distancerede sig fra nazismen, ganske som offentligheden kender ham fra Nürnbergprocesserne og i tiden derefter. Loose afslutter sit mikrohistoriske bidrag med en akribisk personalhisto-

risk gennemgang af de adelige personer, primært slægtninge, som søgte tilflugt på Glücksborg Slot i krigens slutfase og umiddelbart efter krigen på flugt fra Den Røde Hær eller fordrevet fra deres besiddelser og hjemstavn.

Tilstrømningen af knap så prominente øst-flygtninge medførte, at byen Glücksborgs befolkningstal blev fordoblet til omtrent 5.000. Som kurby havde Glücksborg forholdsvis mange indkvarteringsmuligheder, men de fleste flygtninge blev anbragt i barakker, som blev opført i al hast. I nogle af slottets bygninger var der dog også indkvarteret et større antal udbombede civilister fra Hamborg og Kiel, ligesom en del lokale borgere havde fået anvist ophold på slottet, fordi deres boliger i den lokale Fördestrasse var blevet beslaglagt af briterne til indkvartering af officerer. Den omfattende anvendelse af slottet medførte en del slidtage på ejendommen. Også disse redegør Loose for.

Nok kom slottet nogenlunde intakt gennem 2. verdenskrig, det samme kan man ikke sige om husets beboere. I antologiens fjerde bidrag med titlen "Adel forpligter – i gode som i dårlige tider" gør Jan Ocker fra universitetet i Kiel rede for, hvordan den mandlige del af huset Glücksborg opfyldte pligten over for fædrelandet som officerer, sådan som traditionen foreskrev for den tyske adel. Under henvisning til 20. juli attentatet og Grev von Stauffenbers fremtrædende rolle heri har der i Forbundsrepublikken været en stærk tilbøjelighed til at tilskrive adelen en oppositionel rolle i forhold til nazi-regimet, som der næppe har været belæg for. Ocker gengiver fint hovedpunkterne i denne diskussion samt den aktuelle "Forschungsstand", og rekonstruerer på baggrund af et relativt sparsomt kildemateriale de mandlige medlemmer af huset Glücksborgs krigsindsats som værnemagtofficerer fra 1939 til 1945. Seks gjorde tjeneste i Værnemagten, hvilket halvdelen af dem ikke overlevede.

Antologiens sjette og sidste bidrag står dens redaktør, Oliver Auge, fra Kiels Universitet for. Heri redegør han for dels huset Glücksborgs familiemæssige tråde til kongehusene i Grækenland, Rumænien, Jugoslavien, Danmark, Norge og Storbritannien (som kunne føres tilbage til den første Glücksborger på den danske trone, Christian IX, også kendt som "Europas svigerfar"), dels for hvordan Tysklands angrebs- og erobrerkrig overvejende belastede disses forhold til den tyske gren af huset. Den eneste ægteskabsforbindelse mellem den tyske og danske gren af familien var ægteskabet mellem prins Harald, Christian X's næstældste bror, og prinsesse Helena. Helena sympatiserede til kongefamiliens store fortrydelse helt åbenlyst med den tyske besættelsesmagt, hvilket efter krigen fik kongen til at landsforvise sin tyske svigerinde til familien i Glücksborg. Helt korrekt tilskriver Auge Christian X denne drastiske (men i situationen politisk kloge) handling, for som medlem af kongehuset kunne Helena ikke stilles til ansvar af almenvældet. Derimod har Auge i et par andre forhold under

den tyske besættelse en tendens til at forlene Christian X med en politisk beslutningskraft, han ikke havde.

Sammenfattende om antologien må den karakteriseres som instruktiv og let tilgængelig. Når redaktøren i sit forord fastslår, at bidragene på baggrund af nyt arkivalisk kildemateriale betræder "wissenschaftliches Neuland", må det dog fastslås, at det nye ligger i detaljerne.

Henrik Skov Kristensen

Bohn, Robert; Weber, Jürgen; Heinze, Gebriele; Marx, Marie-Thees og Waitzmann, Jan (red.): Wortmeldungen zur Zeit- und Regionalgeschichte. Festschrift für Uwe Danker.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2022, 348 sider.

Den tidligere SPD-politiker og Slesvig-holstenske lokalhistoriker Uwe Danker er fyldt 65 år, og siden efterårssemesteret 2021/22 har han gradvist trukket sig tilbage fra sine hidtidige poster som professor på universitetet i Flensborg og som direktør for det lille forskningscenter for regionalhistorie og historieformidling i Slesvig (frzph, Forschungsstelle für Regionale Zeitgeschichte und Public History). En håndfuld af hans tidligere medarbejdere og partikammeraten Jürgen Weber har udnyttet den anledning til at udgive et festskrift, hvor de har samlet en lang række historikere fra Tyskland og Danmark.

Forest Gump siger i filmen af samme navn: "Life is like a box of chocolates, you never know, what you are going to get". Festskrifter er den akademiske fødselsdagsfests chokoladeæske, og derfor gælder Gumps beskrivelse ikke bare for livet, men også for genren. Og når titlen er så åben som "Wortmeldungen", altså "bemærkninger", der på en eller anden måde hænger sammen med regionens historie eller med samtidshistorie, er der meget forskellige slags chokolade i æsken.

Festskriftets første bidragsyder, Oliver Auge, der er lokalhistoriker ved Universitet i Kiel og på den måde er faglig og geografisk nabo til Uwe Danker, tager sit udgangspunkt i kollegaens virke. Han påpeger, at Danker forsøgte at slå bro mellem videnskab og historisk interesserende. Netop den nære historie, hjemstavns historie eller lokalhistorien, har været udgangspunktet for Danker. På den baggrund leverer Auge en historiografisk udredning om lokalhistoriens udvikling i Slesvig-Holsten. Også andre bidragsydere som Claus Heinrich Bill fra Kiel tager konkret udgangspunkt i festskriftets modtager. Bill minder om, at Danker oprindeligt var optaget af nyere tids historie, og hans forandring til samtidshistoriker var af senere dato. Dankers doktorafhandling handlede således om røverbander omkring 1700. Det giver Bill anledning til en alternativ fortælling om den kendte røver Nickel List.

Andre af festskriftets chokolader tager måske ikke direkte afsæt i Dankers virke, men de smager nu fint alligevel. Således fortæller Robert Bohn fra Kiel om den tyske hærs tilbagetrækning fra Finland, og Frank Bajohr fra München har skrevet et læseværdigt essay, hvor han gør sig tanker om retsforfølgelsen af krigsforbrydere fra nazitiden. Videre går det fra Putins historiebrug over til München i Mellemkrigstiden. Også væsentlige emner fra Slesvig-Holstens historie kommer på banen fra den såkaldte Heyde/Sawade affære i 1959 til varulve i Holsten – altså monstrene – ikke de nazistiske efter krigen. I forbindelse med varulvene er det måske værd at hæfte sig ved historikeren Rolf Schulte fra Ahrensburgs konklusion omkring andelen på godt 3 % af såkaldte "magirelaterede straffesager" i 1600-tallet. "I forhold til Slesvig-Holstens befolkning på 400.000-500.000 i det 17. århundrede forekommer dette tal lavt" (s. 253). Slesvig-Holsten var med andre ord ikke noget "varulve-land".

Fra et dansk henholdsvis sønderjysk perspektiv er det særligt værd at bemærke rækken af renommerede danske bidragsydere til festskriftet. Hans Schultz Hansen (Rigsarkivet Aabenraa), Jürgen Kühl (Europauniversitetet i Flensborg), Mogens Rostgaard Nissen (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, DCBIB) og Lars N. Henningsen (tidligere DCBIB) burde være navne, de fleste læsere vil kunne nikke genkendende til. Dog undrer det, at Syddansk Universitet, hvor både Border Studies i Sønderborg og det hedengangne historieinstitut i Kolding og Odense, glimrer ved sit fravær, endskønt begge institutioner ifølge frzph's hjemmeside fortsat er officielle partnere for Dankers forskningscenter.

Kühls bidrag kaster sig over brandvarm samtidshistorie, for i bidraget "Auch Ihr gehört zu Dänemark", der henviser til det berømte tyske citat fra statsminister Mette Frederikssens (S) tale i forbindelse med jubilæet for Genforeningen, beskæftiger han sig indgående med det tyske mindretal i Sønderjyllands nyeste historie. Som citatet antyder, er det tidligere kontroversielle mindretal ankommet i midten af det danske samfund. Det gælder også sprogligt og identitetsmæssigt. Kühl skriver, at 80 % af de tysk-sindede skoleelever i Sønderjylland taler dansk hjemme (s. 136), mens andre med tvivlsomme kundskaber i procentregning symbolsk betegner mindretallet som "100 % tysk og 100 % dansk" (s. 139). De er med et begreb, som Kühl selv har præget, såkaldte "Post-Nationale".

Også det danske mindretal i Sydslesvigs historie har fundet plads i værket. Forskningsleder Mogens Rostgaard Nissen har i artiklen "Sie nennen mich ein Nazi-Spion" sat fokus på Jacob Kronika, der i en menneskealder fra mellemkrigstiden til 1960'erne var tilknyttet Flensborg Avis som journalist og chefredaktør. I 1930'erne og under krigen var han korrespondent for avisen og for "Svenska Dagbladet" i Berlin og fungerede samtidig som en slags uofficiel ambassadør for det danske mindretal i det Tredje Riges

hovedstad. Efter krigen var han aktiv fortaler for en grænseændring, der ville forene Flensborg med Danmark. Den virksomhed var åbenlyst til irritation for den britiske besættelsesmagt, der blandt andet reagerede med mistænksomhed i forhold til Kronikas forhold til Nazisme og i den sammenhæng også den kedelige mistanke om agentvirksomhed. Nissen beskæftiger sig i artiklen med Kronikas svar på anklagerne, men mindre med selve substansen. Artiklen kan dog ses som et bidrag til et igangværende dansk-tysk forskningsprojekt, som DCBIB indgår i, om efterretningsvirksomhed i grænselandet. Der er derfor håb om, at denne historie vil kunne uddybes med enten britiske eller tyske dokumenter.

I et godt festskrift skal en fortegnelse over modtagerens videnskabelige bedrifter ikke mangle. Her finder man både bøger, artikler og udstillinger. Det bliver tydeligt, hvor engageret Danker har været i lokalhistoriske initiativer som "Demokratische Geschichte" eller udgivelser fra Landeszentrale für Politische Bildung. I de seneste år har Danker ikke mindst gjort sig bemærket med meget omfattende værker om kontinuiteten af gamle nazister i Slesvig-Holsten og om den tidligere slesvig-holstenske top-socialdemokrat Jochen Steffen.

Selvom det naturligvis er utilbørligt ved en 65 års fødselsdagsfest, er det alligevel nødvendigt med en lille dråbe malurt i bægret. Uwe Dankers forskningscenter i Slesvig skrev sig for få år siden historieformidling på fanerne. Det bærer festskriftet kun i begrænset omfang præg af. Det er i høj grad en lukket fest i bedste tyske videnskabelige tradition, hvor snørklede titler og lidt tungt stilleje ikke altid kommer læseren i møde. Det ville have været modigt og måske i modtagerens ånd, hvis udgiverne havde vovet pelsen og gjort praktisk formidling til en rød tråd. Men det kan måske blive i forbindelse med en fremtidig akademisk chokoladeæske.

Thomas Wegener Friis

Buk-Swienty, Tom: Safari fra helvede. Nis Koch og sønderjyderne, der i 1. Verdenskrig blev sendt på en hemmelig mission til Afrika og endte som jaget vildt.

Politikens forlag, 2022, 461 sider.

Safari fra Helvede er en meget fængende og interessant historie. Faktisk så fængende, at Buk-Swienty har fundet det nødvendigt at forklare, at "... bogen ikke er fiktion, som udspringer af en romanforfatters livlige fantasi, men at begivenhederne, der skildres, er en virkelig historie." Forfatteren understreger, at bogen henvender sig til en bred læserkreds, og at det ikke er en historievidenskabelig publikation. Ud fra de præmisser er *Safari fra helvede* lykkedes rigtig godt, og det er noget af en page-turner, som er vanskelig at lægge fra sig.

Historien er især baseret på Nis Kochs erindringer, der blev udgivet i 1937. Koch var fyrbøder på skibet Kronborg, der under 1. verdenskrig blev sendt til Tysk Østafrika, som var en tysk koloni i det nuværende Tanzania, Rwanda og Burundi. Kronborg sejlede under dannebrog med krudt og kugler og med en besætning, som bestod af dansktalende sønderjyder, for på den måde svigagtigt at slippe gennem den britiske flådeblokade.

Kronborg sejlede fra Wilhelmshafen i februar 1915 og ankom til Tysk Østafrika tre måneder senere. Forinden var der foretaget en minutøs planlægning, så skibet ned til den mindste detalje lignede et dansk fragtskib, der sejlede med træ. Det var planen, at Kronborg skulle bringe kanoner, geværer og ammunition til den tyske krydser SMS Königsberg, der befandt sig i en håbløs situation i det sumpede delta ved Rufijiflodens udløb i det Indiske Ocean. Königsberg savnede i den grad forsyninger fra Tyskland og var derfor meget afhængig af, at Kronborg kom frem.

Der er en levende beskrivelse af sejladsen gennem Nordsøen, langs Afrikas kyst, rundingen om Kap det Gode Håb og det sidste stykke indenom Madagaskar frem til et ophold på den lille atol Aldabra ud for Tysk Østafrika. Undervejs var Kronborg udsat for en voldsom storm i Nordsøen, og det var konstant truet af at blive opdaget af britiske krigsskibe, men det lykkedes alligevel at komme helskindet frem til Tysk Østafrika. Undervejs i disse kapitler er der nogle fine skildringer af de øvrige sønderjyder, som var en del af besætningen, der især er baseret på Kochs erindringer. Men også kaptajnen Carl Friedrich Christiansens erindringer bringes i spil; Christiansen, som kunne tale dansk, men kom fra en tysksindet kaptajnsfamilie på Fø.

I bogen er der en dramatisk skildring af, hvordan forsyningsskibet flygtede ind i en bugt ved kysten under beskydning af et britisk krigsskib, for til sidst at blive sænket ved egen hånd. Derved lykkedes det at redde det meste af lasten, som derefter blev bjerget i land og benyttet af de tysklede tropper i kolonien, der var ledet af den navnkundige general Lettow-Vorbeck. I den forbindelse er der flere afsnit om den generelle udvikling af 1. verdenskrig i Østafrika, hvor kilder om de britiske militære overvejelser og strategier benyttes, ligesom kilder fra Bundesarchiv er inddraget i vurderingen af de tyske overvejelser. At disse kilder er inddraget i fortællingen, er en væsentlig styrke ved *Safari fra Helvede*.

I den sidste halvdel af bogen følges Nis Kochs vej rundt om i kolonien. Indtil han blev taget til fange i november 1917, var hans væsentligste opgave at lave og reparere våben under den tyske tilbagetrækning. Han blev samtidig mere og mere svækket af malaria, og kampen mod overmagten blev stadig større for de tyske tropper. Det er samtidig nogle interessante skildringer af Kochs oplevelser gennem de mange måneder i Tysk Østafrika. Flere gange mødte han kammerater fra Kronborg, men han stødte også på et par andre sønderjyder, som han kendte hjemmefra. I Dar es Salaam mødte han

således helt tilfældigt Peter Christensen, der som ham selv kom fra Kegnæs. Christensen var kommet med et andet maskeret skib, Marie, som i januar 1916 gennemførte en lignende sejlads som den, Kronborg havde foretaget året forinden, og som også lykkedes med at bryde den britiske afspærring – endda så godt, at lasten kom sikkert i land, inden briterne opdagede skibet.

Fra november 1917 til sommeren 1919 sad Koch i fangenskab, hovedsageligt i Ægypten, blandt andet sammen med 65 andre dansktalende sønderjyder, heraf ni, som havde været med Kronborg. Forholdene for fangerne bliver i løbet af 1918 forbedret, både som følge af at tyskerne blev mere og mere pressede i Europa, og som følge af at briterne efterhånden anerkendte, at mange af sønderjyderne var dansksindede og tvunget i krig på tysk side.

I den afsluttende epilog er der en kort afrunding af, hvad der blev af Nis Koch og et par andre efter krigens afslutning. Koch levede helt frem til 1965, hvor han døde som 73 årig, men han levede som en svækket mand med malaria, hjerteproblemer, stærkt nedsat syn og andre dårligheder, han havde med sig hjem efter opholdet i Afrika.

Det er som tidligere beskrevet en meget læsevenlig fortælling om en ganske utrolig historie fra 1. verdenskrig. Det er naturligvis en vanskelig balance med den slags dokudrama, om det holder vand eller ikke, og om fortællingen virker overbevisende. Personligt var jeg fra begyndelsen temmelig skeptisk, fordi jeg grundlæggende ikke bryder mig om forsøget på at gengive de forskellige aktørers tanker og overvejelser til forskellige episoder, uden at der er dækning for det i kilderne. Jeg må dog erkende, at min skepsis er bragt til skamme, fordi det fint er lykkedes at knytte fortællingerne i de forskellige erindringer sammen og inddrage andre kilder som logbøger, indberetninger mm. Og jeg synes ikke, at beskrivelserne af aktørernes fiktive tankeverden virker for konstrueret.

Buk-Swienty gør bogen igennem meget ud af at fortælle om rammerne for historien. Altså knytte "den lille historie" fra Kochs og andres oplevelser sammen med "den store historie" om 1. verdenskrig, især i Tysk Østafrika. Der er lange afsnit, hvor krigsudviklingen beskrives som baggrund for at kunne forstå fortællingen om Koch og de øvrige sønderjyder på Kronborg. På den måde indrammes bogens historie fint sammen med den store historie om 1. verdenskrig. Det er tydeligt, at forfatteren ved, hvad han har med at gøre, og at han har stor viden om 1. verdenskrigs forløb i kolonierne i Afrika, og især i Tysk Østafrika. Det står også klart, at han kender området og forholdene i kolonien godt. Derfor er det ikke blot en interessant og underholdende sidehistorie om en gruppe sønderjyder, der blev sendt på en fordægtig mission til Afrika; det er også en bog, hvor læseren lærer meget om krigen i kolonierne. Der vil formentlig være læsere, der finder disse baggrundsaftsnit for lange og for distraherende for hovedhistorien, men jeg synes, at det fungerer ganske udmærket.

Bogen drejer sig om kolonihistorie, og det er et emne, der de seneste år har påkaldt sig stor interesse både i Danmark og i Tyskland. Det er velgørende at læse en fremstilling, hvor forfatteren ikke gør sig til moralsk herre over historien. Buk-Swienty beskriver kort og nøgternt, hvordan Tyskland og andre europæiske kolonimagter brutalt slog forskellige oprør i det sydlige Afrika ned, men han forfalder ikke til moralsk afstandstagen fra Kochs eller andres beskrivelser af forholdene i Afrika.

I bogen er der en meget lang række af flotte og interessante billeder, ligesom der er flere gode og overskuelige kort. Det letter formidlingen betragteligt. Bogen har et flot layout, og det er rart at sidde med den indbydende bog i hænderne. Trykte bøger kan stadig noget.

Mogens Rostgaard Nissen

Danker, Uwe og Schwabe, Astrid (red.): Die Volksgemeinschaft in der Region. Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2022, 559 sider.

I sommeren 2022 gik historikeren Uwe Danker efter 26 års myreflittig forskning og formidling på pension fra sit professorat ved Europa-Universität i Flensburg. Sammen med Astrid Schwabe, ligeledes professor i historie sammesteds, udgav han i slutningen af 2022 en mursten af en bog om Slesvig-Holsten og nazismen benævnt "Die Volksgemeinschaft in der Region." Der er tale om en helt ny og langt mere omfattende udgave af et værk ved samme forfattere fra 2005, som har været udsolgt i en længere årrække.

Værket er anlagt som håndbog, studiebog og læsebog på samme tid. Det sker på en særdeles vellykket måde. Bogen kan læses sammenhængende, eller det er muligt at foretage punktnedslag. Bogen er opbygget omkring fem koncise opsummeringer markeret med romertal, hvor hvert tema beskrives, førend fremstillingen gives i syv hovedafsnit og en bilagsdel. Det er en nyttig disposition, der gør det muligt for læseren at danne sig et hurtigt overblik uden at dykke ned i de mange detaljer og informationer.

Bogen indledes med et indledende kapitel om den 30. januar 1933 i Slesvig-Holsten – dvs. den dag, Adolf Hitler blev udnævnt til rigskansler i Berlin. Opsummering I karakteriserer den nazistiske bevægelse, hvorefter kapitel 1 beskriver vejen frem mod nazisternes magtovertagelse i perioden 1918-1933/34. Opsummering II karakteriserer det nazistiske herredømmes søjler og strukturer, som beskrives indgående i kapitel 2 om nazistisk herredømme og voldsstrukturer, men også politisk modstand. Opsummering III fremhæver inklusion og eksklusion som motoren i det nazistiske folkefællesskab. Dette kerneemne beskrives omfattende og klart i kapitel 3 om dels integration og selviscenesættelse, dels udelukkelse og forfølgelse og

i kapitel 4 om det nazistiske samfund med fokus på uddannelse, kultur, erhvervsliv, økonomi og sociale forhold i tiden 1933-45.

Opsummering IV fokuserer på folkefællesskabet under krigen 1939-45, som præcist fremstilles i kapitel 5. Heri lægges der både vægt på krigshverdagen på "hjemmefronten" og den særlige del af den slesvig-holstenske nazismes historie, som udspillede i rigskommissariatet Ostland, som omfatter Baltikum og vores dages Belarus. Her var den slesvig-holstenske "Gauleiter und Oberpräsident" Hinrich Lohse samtidig rigskommissær. Han udpegede en lang række slesvig-holstenske nazister, som var politidirektører, borgmestre, landråder og i andre ledelsesfunktioner, til at varetage besættelsesfunktioner i rigskommissariatet. Her fandt holocaust og folkedrab på jøder og romaer og den brutale undertrykkelse af befolkningen sted med slesvig-holsteneres viden og aktive medvirken.

Opsummering V perspektiverer nazismens eftervirkninger og arv ud fra begrebsparret kontinuitet og vedholdende tilstedeværelse. Dette fremstilles i kapitel 6 om den ny begyndelse under britisk besættelsesstyre, kontinuiteter og følgevirkninger i tidsrummet 1945-1965. Heri indgår grundlæggelsen af delstaten Slesvig-Holsten i 1946 og demokratiet som britisk gave, de mere end en million især tyske flygtninge og fordrevne fra de tidligere tyske østprovinser – og ca. 300.000 såkaldte "displaced persons": tidligere krigsfanger, tvangsarbejdere og koncentrationslejrfanger fra alle de områder, som det nazistiske Tyskland havde ført krig imod, besat og systematisk udplyndret under 2. verdenskrig. Det milde og kortvarige retsopgør, om overhovedet, efter 1945 med aktive nazister og medskyldige i overgreb, undertrykkelse, mishandling, krigsforbrydelser, systematisk drab af handicappede og folkedrab beskrives klart og tankevækkende for læseren. Det afsluttende kapitel 7 omhandler mindet om nazismens arv i form af snublesten, mindesteder, museer og udstillinger. Der afsluttes med det i 2019 indviede historiske læringssted Neulandhalle i Dieksanderkoog i Ditmarsken, som var blevet rejst i 1936 som centralt sted i den daværende nye Adolf Hitler-kog. Uwe Danker har selv været ansvarlig for koncept, didaktik og udstillingen i Neulandhalle. Sammenhængen mellem udstillingen og bogen fremhæves i de sidste sætninger af bogen.

Hvert kapitel byder ud over brødttekster også på udvalgte eksempler, personkarakteristikker og oplysende illustrationer på hvert opslag. Bogen giver blandt mange forskellige undertemaer og begivenheder blandt andet et sammenlignende blik over grænsen til Sønderjylland med en præcis beskrivelse af det tyske mindretals nazificering i løbet af 1930'erne og kollaboration under besættelsen 1940-45, ligesom det danske og frisiske mindretals situation og herunder de danske sydslesvigeres trange vilkår fremstilles. Det danske mindretals enorme tilgang efter 1945 beskrives ligeledes klart.

Bogen er veldisponeret, velstruktureret og velskrevet med stort formidlingstalant. Det lykkes for forfatterne at give en bred, tilgængelig formidling af et meget omfattende emne. Den nyeste forskning er tilgodeset. Velvalgte kildeudsagn og velplacerede case studies bidrager til en yderligere belysning af bogens temaer. Der er tale om en særdeles velfungerende syntese, som vil blive stående som et standardværk om nazismens forudsætninger, historie og eftervirkninger i Slesvig-Holsten inklusive udblik til Sønderjylland og Baltikum.

I bilagsdelen, som nummereres som kapitel 8, findes en detaljeret kronologisk oversigt, en 30 sider lang litteraturfortegnelse, sted- og navneregistre såvel som illustrationsfortegnelse. Layoutet er velfungerende med mange velvalgte og udsagnskraftige illustrationer med teksten sat i to spalter. Der opereres med fodnoter, og der er konsekvent placeret henvisninger til andre dele af værket. Det øger brugbarheden som referenceværk. Dertil kommer en række forfatterkommentarer, der er grafisk markeret, så læseren straks kan se forskellen mellem syntesen og vurderingen af det fremstillede. Skriftstørrelsen kunne have været en tand større, så også garvede øjne kan få det optimale udbytte, men generelt er der tale om godt boghåndværk fra forlagets side.

Sparekasserne i Slesvig-Holsten tilbyder gratis klassesæt af bogen til skoler i Slesvig-Holsten. Det er en fornem gave, der muliggør, at historieundervisningen kan tage afsæt i aktuel højt kvalificeret forskning. Sparekassefonden har støttet udgivelsen, så bogen kan erhverves for en overkommelig pris. Den eneste udfordring er, at bogen er en stor mursten, som det kan være svært at holde i hånden og læse. Men når læseren går i gang, er det svært at slippe den igen. Et imponerende værk.

Jørgen Kühl

Davidson, Hans Christian: Nazisternes sidste tilflugt. Maj 1945 i Flensborg – mellem ofre og gerningsmænd.

Hovedland, 2022, 254 sider.

Med *Nazisternes sidste tilflugt* har Hans Christian Davidson skrevet en bog om et kontroversielt emne, og det er han sluppet godt fra. I bogen blotlægges krigsafslutningen i Flensborg i maj 1945, hvor byen gennem mere end tre uger var hjemsted for den sidste nazistiske regering under storadmiral Karl Dönitz' ledelse. Det er en meget interessant bog, men man bliver bestemt ikke i bedre humør af at læse den. Gennem 12 analysekapitler fremlægges nøgternt forskellige aspekter ved krigsafslutningen, og kapitlerne læses bedst som selvstændige historier. Det betyder også, at der er mange gentagelser i bogen, hvilket forfatteren da også fremhæver som et bevidst valg. Bag alle kapitlerne er der dog en fælles bagvedliggende forundring – og vel

også indignation – hos Davidsen; hvorfor er krigsafslutningen i Flensborg fortsat ikke noget, byen har gjort mere ved, når det har så stor betydning for byens, men også for Slesvig-Holstens og for hele Tysklands historie?

Sidst i bogen er fem afsluttende kapitler, hvor tre forskellige mennesker samt Davidsen selv forholder sig til, hvordan krigsafslutningen bedst kan blive formidlet i Flensborg, og hvordan man kommer videre med denne opgave, der gennem mange år har været diskuteret i byrådet.

I det første kapitel "Rottelinjen mod nord" er der et hurtigt overblik over, hvordan mange fra det nazistiske regimes øverste ledelse bevidst valgte at rejse mod nord, nogle med planer om at flygte videre til Danmark og Sverige, mens andre hjalp hinanden med at bosætte sig i Flensborg-området under nye, falske identiteter. Derefter følger to kapitler om Dönitz-regeringen og det såkaldte "Sonderbezirk Mürwik" med det underliggende og uafklarede spørgsmål, hvorfor det først var 23. maj 1945 – mere end to uger efter den tyske kapitulation – at Dönitz, Alfred Jodl, Albert Speer og andre fra regeringen blev arresteret og Nazi-Tyskland endelig opløst.

Som en del af kapitulationen var det aftalt, at de tyske flådeskibe og ubåde skulle overgives til de sejrende magter. Af uransagelige grunde blev der alligevel givet ordre til, at omkring 50 ubåde blev sænket i Gelting bugt 5. maj 1945, efter at delkapitulationen i blandt andet Nordtyskland var blevet aftalt. Det skabte noget af en miljøkatastrofe. Det vides ikke, hvem der gav ordren til sænkningen, idet Dönitz havde beordret, at de skulle overgives til briterne.

I et par vigtige kapitler gennemgår Davidsen henrettelsen af flere tyske soldater i dagene efter den tyske kapitulation. Historien om Asmus Jepsen, der var leder af et særtog for det øverste nazistiske ledelsesslag, som 4. maj 1945 valgte at forlade toget i Sørup og gå hjem til sin familie i Nykirke 15 km væk, for dagen efter at blive anholdt og senere henrettet, er nogenlunde velkendt. Det blev aldrig slået fast, hvem som traf beslutningen om denne henrettelse. I dette kapitel er der næsten lige så meget om DDR-systemkritikeren Wolf Biermann, som der er om Jepsen, hvilket virker noget overflødigt. Mange vil også kende til, at flere matroser blev henrettet efter den tyske kapitulation, og i bogen beskrives fire unge matrosers flugt 6. maj fra deres tyske enhed i Svendborg for derefter at blive taget af danske Hipo'er, fængslet og ført til Mürwik. Tre af matroserne blev henrettet efter en lyndomstol den 9. maj, dagen efter den endelige kapitulation. Der var desuden 15 andre tyske menige, som blev henrettet efter den tyske kapitulation. Davidsen konstaterer, at disse "små fisk" blev henrettet, mens de officerer og/eller jurister, der dømte dem, gik fri og stille og roligt fandt deres plads i det nye Tyskland. Det lykkedes også i stort omfang "de store fisk" blandt krigsforbrydere at hjælpe hinanden med at slippe for straf for de overgreb, de begik under det nazistiske styre. Det er først mange år se-

nere, at Tyskland har givet de henrettede i Flensborg oprejsning og officielt erkendt, at henrettelserne var forbrydelser.

I dagene omkring den tyske kapitulation havnede ca. 1.600 kz-fanger i Flensborg. Heraf kom de fleste fra Stutthof-lejren ved Gdansk, som blev sejlet over Østersøen, mens andre kom fra Neuengamme ved Hamborg. I Flensborg blev mange af dem stuvet sammen i godsvogne, hvor de var lukket inde i flere dage uden vand og mad. Mange af fangerne omkom og ligene nødtørftigt fjernet og nedgravet.

I tre kapitler beskrives, hvordan tre nazi-forbrydere søgte til Flensborg. Rigsføreren Heinrich Himmler søgte først at opnå Dönitz' støtte, hvilket mislykkedes, og dernæst fik han gennem politidirektøren i Flensborg udstedt falske identitetspapirer – et såkaldt "Persilschein" – og levede flere dage i og omkring Flensborg, inden han den 21. maj blev anholdt i en lille by mellem Hamborg og Bremen. Det gik lidt bedre for Rudolf Höß, der havde været leder af udryddelseslejren Auschwitz og havde ansvaret for drabet på omkring 2 millioner mennesker. Det lykkedes for Höß at opholde sig som landbrugsmedhjælper på en gård ved Hanved i knap et år, inden han blev fanget i marts 1946. Den tredje historie er om lægen Werner Heyde, der under det falske navn Fritz Sawade arbejdede som læge i Flensborg efter krigen. Heyde havde været hovedbagmand bag det nazistiske eutanasi-program, hvor omkring 100.000 mentalt syge og udviklingshæmmede tyskere blev dræbt 1939-41. Heyde/Sawade havde lægepraksis i Flensborg indtil 1959, hvor han blev endeligt afsløret, og fem år senere begik han selvmord, inden retssagen mod ham gik i gang. Det mest interessante ved Heyde-historien er, at det var kendt bredt blandt læger, jurister og politikere i Slesvig-Holsten, at Sawade var en falsk dækkidentitet, uden at nogen ønskede at gøre noget ved det. Davidsen bruger historien til at illustrere forholdene i Slesvig-Holsten i efterkrigstiden, hvor 2-3.000 nazister var rykket til Flensborg og under nye, falske identiteter fik nyt arbejde, og hvor det lokalt og regionalt var offentlige hemmeligheder, hvem de gamle nazister i virkeligheden var.

Som Davidsen selv forklarer, har han benyttet en journalistisk metode, og der er ikke tale om en faghistorisk afhandling. Han benytter i vid udstrækning forskellige historikers forskningsresultater – især af pensioneret historieprofessor ved Europa-Universität Flensburg Gerhard Paul – men han gør det på en sober måde, hvor der netop henvises til, hvorfra oplysningerne og analysen stammer. Bogen er primært rettet mod læsere i Danmark og er derfor også skrevet på dansk, fordi krigsafslutningen i Flensborg for de fleste danskere er en ukendt historie. Det skyldes også, at antologien *Mai '45. Kriegsende in Flensburg* udkom i 2015 med mange af de samme historier på tysk. Det ændrer dog ikke ved, at det formentlig også er et fåtal i Flensborg blandt både det danske mindretal og det tyske flertal,

som kender ret meget til, hvad der skete i forbindelse med den tyske kapitulation i maj 1945. Derfor forekommer det naturligt, hvis Flensborg byråd snart kan enes om at formidle denne vigtige periode i byens historie på en bedre måde end nu.

Mogens Rostgaard Nissen

Glenthøj, Rasmus og Ottosen, Morten Nordhagen: Union eller undergang. Kampen for et forenet Skandinavien.
Gads forlag, 2021, 631 sider.

Det er i alle henseender en vægtig bog: 661 sider, 19x25 cm, alle sider tospaltede og med en samlet vægt på 2 kg. Det afspejler også tyngden i indholdet af værket. Som det fremgår af titlen, er temaet for bogen de nordiske enhedsbestræbelser i det 19. århundrede – nærmere bestemt tiden fra 1840'erne og frem til 1864/1865. Forudsætningen herfor var den åndelige skandinavisme – interessen for Norden, der i ly af romantikken voksede frem i slutningen af 1820'erne og i 1830'erne. I de samme årtier skete der også en "vækkelse" af slaverne, tyskere og italienere. Men mens panslavismen i det meste af det 19. århundrede forblev uden større politisk betydning, gik det anderledes med den tyske og den italienske enhedsbevægelse. De blev en inspirationskilde – og for den tyske enhedsbevægelses vedkommende også en modsætning – til den nordiske enhedstanke.

Den politiske skandinavisme skulle tjene særlige forfatningsmæssige, forsvarsmæssige, nationale og dynastiske mærkesager. Det gav med forskellig styrke bevægelsen sit præg i Danmark, Sverige og Norge. I Danmark var det de nationale problemer i hertugdømmet Slesvig og tanken om Ejdergrænsen, der gav næring til skandinavisternes ønske om et nordisk forsvarsforbund – som kunne føre til en union, der blev kronet ved en dynastisk forening under den svenske konge. Det vakte genklang hos den svenske kong Oscar I og hans søn Karl XV, der slog ind på en klar skandinavisk politik. Den skulle styrke Sverige-Norge over for Rusland, bortlede opmærksomheden fra svensk-norske indenrigsproblemer og bane vejen for Bernadotte-slægtens kandidatur til den danske trone. Det skete i et samspil med fremtrædende danske skandinavister og spillede en afgørende rolle ved de dansk-svenske forhandlinger i 1863 om militær bistand til Danmark. Ved udbruddet af 2. slesvigske krig i 1864, måtte Danmark imidlertid kæmpe alene mod Preussen og Østrig med afståelsen af Slesvig til følge. Disse begivenheder kom til at sætte et punktum for den politiske skandinavisme.

Det er den korte version. Den foreliggende bog indeholder en bredt favnende skildring og grundig analyse af hele dette forløb. Det hører her til bogens store fortjeneste, at den i rigt mål inddrager den europæiske baggrund. Det er en stor styrke. Forfatterne ser på skandinavismen i sin

helhed, dens baggrund, forløb og følger. Det sker med et godt udblik til stormagternes holdninger og reaktioner, de tyske og italienske enhedsbevægelser og ikke mindst det indbyrdes samspil (og modspil) mellem de politiske kræfter i Danmark og Sverige-Norge.

De første 217 sider i bogen fremstår som en gennemgang af skandinavismens forudsætninger – på kryds og tværs. Det er nyttigt. Men der er for lidt omtale af den faktiske udvikling i 1830'erne og 1840'erne – herunder springet fra den åndelige til den politiske skandinavisme. Derimod tager skildringen fart og får sammenhæng med udbruddet af 1. slesvigske krig i 1848. Det var ifølge forfatterne tydeligvis fra dette tidspunkt, at den politiske skandinavisme fik luft under vingerne.

Hele vejen igennem bogen er der år for år et bredt udblik til europæiske begivenheder, stormagternes holdninger, indbyrdes spil m.m., som havde eller kunne have betydning for realiseringen af skandinavisternes mål. Det er som nævnt meget fortjenstfuldt og tjener forfatterne til stor ros. Det skal dog nævnes, at den udførlige omtale af tiden omkring 1860 med mange spring i sted og begivenheder fik anmelderen af disse linjer til at tænke på den britiske premierminister Palmerston. Han skal have udtalt, at det kun var tre personer, som havde forstået det slesvigske spørgsmål: en tysk professor, der var blevet sindssyg, Prins Albert, der var død, og så ham selv, der havde glemt det hele. Sådan er det heldigvis ikke gået her. Forfatterne ved, hvad det drejer sig om, men læseren må holde tungen lige i munden.

Det slesvigske spørgsmål var tæt forbundet med dansk skandinavisme. Med forfatterens ord var det imidlertid ikke kun "et vikarierende motiv" for ønsket om en dansk nationalstat til Ejderen, men motiveret af "en mere almen undergangsangst". Angsten for at blive underkastet tysk indflydelse og en genindførelse af enevælden. Her fungerede skandinavismen som en "modgift mod undergangsangsten". Ved at afgive en del af sin suverænitæt til en union af tætbefolkede folk sikrede man selvstændighed udadtil, mens man bevarede mest muligt af den indadtil. Det var ifølge forfatterne den model, der fra 1856 blev lagt til grund for alle forhandlinger om en skandinavisk forening mellem danske politikere og det svensk-norske kongehus. Forløbet kulminerede med udkast til en unionstraktat og en skandinavisk forbundsforfatning i foråret 1864.

Der argumenteres godt herfor. Det opsummeres i afsnittet "Mulighedernes vinduer", hvor det påpeges, at unionen var inden for rækkevidde i 1848, under Krimkrigen 1853-56 og 1863-64. Stenen i skoen – som det udtrykkes – var Holsten og den danske arvefølgelov af 1852, der banede vejen for, at Prins Christian af Glücksborg blev dansk konge i 1863. Hertil kom andre forhold, der i sidste ende bevirkede, at det politiske projekt led strådeden.

Nu er det jo ikke ukendt, at forfattere gerne vil fremhæve det unikke – det særlige – ved deres egen behandling af et historisk emne. Det gælder også de

to forfattere til bogen *Union eller undergang*. Men det i en sådan grad, at det skæmmer en i øvrigt fremragende bog. En smagsprøve herpå finder man på side 25, hvor de to forfattere kritiserer "en historieforståelse, der forvandler fortiden til nationale osteklokker, hvor skandinaviske historikere hverken forholder sig til, hvad der findes uden for deres egne verdner, forbindelsen mellem dem eller muligheden for, at tilgangen kunne have været en anden. Det er kritik af den hidtidige historieskrivning og en udbredt metodisk nationalisme." Bemærkninger af denne art fremkommer mange steder i teksten. Der er kort sagt tale om et opgør med stort set alle tidligere historikere på feltet. I modsætning til dem kommer de to forfattere med "en ny fortælling" (side 12). Det gør de til dels også. Men nu er det jo en gammel sandhed, at al ny forskning står på skuldrene af tidligere forskning – hvilket også fremgår af bogens noter! Så lidt mere ydmyghed havde været på sin plads.

Det skal tilføjes, at bogen er rigt illustreret og fremtræder i et fornemt udstyr. Det tjener forlaget til ære.

Henrik Becker-Christensen

Henningsen, Lars N. og Hansen, Hans Schultz: Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2022, 192 sider.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen har med deres jubilæumsbog givet os et grundigt indblik i foreningen Historisk Samfund for Sønderjyllands opståen og udvikling gennem de seneste 100 år. En udvikling, der har været påvirket af grænselandets komplekse historie, som Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen kender mere til end de fleste.

I bogen *Sans for sønderjysk historie* afdækker Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen på velskrevet og veldokumenteret vis, hvordan foreningen har fremmet interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie gennem foreningens 100-årige virke. Stiftelsen af foreningen i 1922 skete med henblik på at genstarte udgivelsen af *Sønderjyske Årbøger*, der var udkommet siden 1889 og var tegnet af tre redaktører som privatpersoner, men havde ligget stille siden 1. verdenskrigs udbrud i 1914. Dermed adskiller foreningen sig fra andre danske historiske samfund, der med det første historiske samfund i Ribe i 1902 hurtigt spredte sig over hele landet, og først efter stiftelserne begyndte at udgive årbøger. *Sønderjyske Årbøger* havde med udgivelserne 1889-1914 fungeret som en del af den nationale kamp for danskheden i Sønderjylland og havde med faghistoriske artikler opnået en anerkendt position i både Sønderjylland og Danmark. Dermed havde foreningen med årbogen et godt fundament at stå på sammen med foredrag, udflugter og rejser for medlemmerne, som det ses i lignende historiske foreninger. Med forfatternes kyndige arkivgennemgange og sans for detal-

jer tegnes der et nuanceret billede af foreningens virke til forskellige tider. Foreningen har skullet navigere i et spændingsfelt mellem dansk-tyske forhold, som var helt særegne, og historien om foreningen er derfor vigtig at få afdækket som endnu en brik i forståelsen af Sønderjyllands historie.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen formår dygtigt at beskrive foreningens udfordring med at udforske og formidle Sønderjyllands historie i vekselvirkningen mellem sønderjyllandshistorie og hjemstavns-historie. På den ene side var der ved grundlæggelsen af foreningen ønsket om, at den sønderjyske landsdels historie skulle tages op i et dansk rigshistorisk perspektiv for at styrke den danske position i nationalitetskampen på et kvalificeret historiefagligt grundlag. Ønskerne kom især fra historikere i hovedstaden, som i årene forud havde været bagland for *Sønderjyske Årbøger* og nu søgte den samme indflydelse på Historisk Samfund for Sønderjylland. På den anden side var der en hjemstavnshistorisk orientering blandt de menige sønderjyder, der med fornøjelse læste om sogne- og landsbyhistorie, folkeminder, stednavne og levnedsskildringer. Medlemspotentiallet blandt sidstnævnte gjorde udfaldet for foreningens stiftere, og i foreningens tidlige år fyldte hjemstavnshistorien derfor meget i foreningens aktiviteter og udgivelser især med udgivelsen af *Sønderjysk Månedsskrift* fra 1924. Med ansættelsen af faghistorikere på landsdelens museer og arkiver i 1940'erne og 1950'erne skete der en professionalisering af branchen, som smittede af på Historisk Samfund, hvor flere historikere fik indflydelse på foreningens aktiviteter og dermed styrkede foreningens faglige basis. Hjemstavnshistorien kom til at fylde mindre, mens lokalhistorien blev opprioriteret som byggesten til en større dansk kulturhistorie. Med indførelsen af amtskredsene i 1955 blev det lokalhistoriske element yderligere styrket, og i 1980'erne kom der yderligere fokus på lokalhistorien med ansættelsen af en lokalhistorisk konsulent fra foreningens egne rækker. Resultaterne udeblev da heller ikke med udgivelsen af adskillige by- og lokalhistoriske bøger i foreningens skriftrække. I de seneste to-tre årtier har lokalhistorien imidlertid mistet terræn til fordel for regionalhistoriske bøger om hele landsdelens økonomiske, sociale historie og kulturelle udvikling. Sideløbende med denne udvikling er der skrevet klassiske hersker- og nationalpolitiske og forvaltningshistoriske bøger med *Sønderjyllands historie 1-2* som kronen på værket. Udforskningen og formidlingen af Sønderjyllands historie skal forstås i forhold til foreningens placering i grænselandets udvikling og det dansk-tyske forhold fra et "mod hinanden" over "et ved siden af hinanden" til et "med hinanden". Kritisk konkurrence til tysk historieforskning i de første år er i dag afløst af gensidig inspiration og samarbejde mellem faghistorikere på tværs af grænsen.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen har selv været uvurderlige drivkræfter i den indsats, der eksisterer i og omkring foreningens udgivel-

ser og aktiviteter, hvor faghistorikere og historisk interesserede i og uden for Sønderjylland mødes omkring interessen for Sønderjyllands historie. Ifølge dem giver det en frugtbar spænding at have begge grupper forenet i én og samme organisation. De kalder det for Historisk Samfund for Sønderjyllands DNA. Dermed virker det til, at foreningen har fundet nøglen til historiske foreningers fremtidige beståen, hvor foreningen bygger bro mellem faghistorikere og historisk interesserede. Anmelderen er derfor fuld af fortrosthed for, at foreningen fremadrettet vil vække og nære sansen for sønderjysk historie, så også fremtidige generationer lærer om Sønderjyllands helt særlige historiske forudsætninger.

Lisbeth Aagaard Lykke

Hering, Rainer og Hansen, Hans Schultz (red.): Die Folgen der Teilung Schlesiens – 1920/Følgerne af Slesvigs deling – 1920. Hamburg University Press, 2022, 494 sider.

Denne bog følger sig til listen af de mange udgivelser, affødt af hundredåret for den dansk-tyske grænseændring i 1920, og er resultatet af et samarbejde mellem Landsarkivet for Slesvig-Holsten og Rigsarkivet Aabenraa. Et fælles todagesseminar om folkeafstemningerne i 1920 og deres følger måtte aflyses i jubilæumsåret grundet corona-epidemien, og i stedet har de to arkivledere valgt at udgive de planlagte indlæg i det omfang, de er blevet stillet til rådighed. Det har resulteret i ti artikler foruden forord og udgiverens indledning, alt gengivet på såvel tysk som dansk.

Den første artikel, forfattet af Bettina Dioum, har som mål at undersøge folkeafstemningerne, som de omtales i private personarkiver i det slesvig-holstenske landsarkiv. Det er prisværdigt således at ville give et indblik i de personlige oplevelser, men beklageligvis må forfatteren allerede i sin indledning konstatere, at de relevante skildringer af tiden kun er få, og at de såkaldt almindelige mennesker, her primært tysksindede beboere i zone 2, i højere grad beskæftigede sig med inflationen, det samtidige Kapp-kup og skribenternes personlige bekymringer end med folkeafstemningen. De bragte citater stammer således overvejende fra tyske embedsmænd, der især betragtede begivenhederne ud fra en nationalpolitisk vinkel, hvorfor artiklen ikke afslører så meget nyt.

I Martin Göllnitz og Caroline E. Webers artikel om nationalisme og propaganda i den dansk-tyske grænsedebat ser de to forfattere på "instrumentaliseringen af folkeafstemningerne i 1920 samt den slesvig-holstenske grænsekamp 1920-33" for at vise, hvordan grænser kan gøres til en del af en national myte. På tysk side følte de territoriale tab efter krigens afslutning uretfærdige og affødte et ønske om at gøre det skete til noget midlertidigt. I den politiske kamp blev grænserevisionisme og grænsekamp derfor vigtige

begreber, der var egnet til at vinde genklang i befolkningen. Det betød i Slesvig, at propagandaen omkring grænseafstemningerne i 1920 kun i mindre grad handlede om fordele og ulemper ved et tilhørsforhold til Danmark, henholdsvis Tyskland, men i stedet i stærkt nationale toner drejede sig om at bevare eller vinde et territorium fra modparten. Også i de følgende år frem til Hitlers magtovertagelse i 1933 blev grænsekampsideologien holdt i live i det tilbageblevne tyske Slesvig, især i akademiske miljøer, men også af myndigheder og ikke mindst den tyske presse.

Jørg Rathjen beskriver i sin artikel de langvarige forhandlinger, der i 1933 førte til en arkivoverenskomst mellem Danmark og Tyskland. Aftalen betød, at ikke kun de nødvendige administrative dokumenter, men også historiske arkivalier blev fordelt mellem de to parter til glæde for historikere og arkivfolk på begge sider af grænsen; sikkert derfor er aftalen også fremhævet i såvel forordet som i de to udgiveres indledning.

I "Strategier for Sønderjyllands integration i Danmark" af Hans Schultz Hansen viser han, hvordan der var fuld enighed blandt de ledende danske politikere om, at de sønderjyske landområder ved Genforeningen straks skulle indlemmes i det øvrige Danmark på lige fod med de øvrige landsdele. Den nye landsdel skulle ikke vokse fast i en særstatus med særlige privilegier, som det senere ville blive svært at give afkald på, ligesom det var vigtigt, at den sønderjyske befolkning fik styrket en rent dansk identitet frem for en særlig slesvigsk med risiko for en senere fortyskning. Midlerne til den ønskede fuldstændige integration var straks at lade de statslige organer tage landet i besiddelse, udviske den tidligere grænse ved Kongeåen ved at lade den delvis overskride af en ny administrativ inddeling og gøre den nye grænse følelig med grænsekontrol og begrænset passage. Endelig skulle den hidtidige betegnelse, Nordslesvig, afløses af "De sønderjyske Landsdele", som dog i sidste ende blev erstattet af det folkelige navn, Sønderjylland. Målet og midlerne lå altså fast, men alligevel blev der brug for visse overgangsordninger, blandt andet på det lovgivningsmæssige område.

I Jørgen Wittes artikel om Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender undersøges især H.P. Hanssens rolle i forberedelserne til Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, i første omgang som en uofficiel deltager i Krieger-udvalget, senere som minister for det midlertidige ministerium. Her beskrives de mange emner, der skulle tages stilling til, alt sammen med H.P. Hanssen i en nøgleposition, indtil Påskekrisen og kongens afskedigelse af regeringen Zahle også afsluttede Hanssens ministertid.

Morten Andersen beretter i sin artikel, "Den følte grænse – konstruktionen af den nye grænse" om de danske politikeres ønske om at gøre den nye grænse tydelig og mærkbar i bestræbelserne på hurtigst muligt at integrere Sønderjylland i det øvrige Danmark. Afskærmningen fra de gamle markeder mod syd kombineret med andre forhold skabte imidlertid betydelige

problemer for det sønderjyske erhvervsliv og dermed også behov for massive økonomiske særforanstaltninger i årene frem til 1933.

Erik Nørr behandler den særlige sønderjyske skoleordning, der for at tilgodese det tyske mindretal, men også for så vidt muligt at forebygge oprettelsen af tyske privatskoler, i 1920 gjorde det muligt at oprette tysksprogede afdelinger i de kommunale skoler, når tilstrækkeligt mange forældre ønskede det. Ordningen blev især benyttet i Tønder Amt, hvor det dog nogle steder blev nødvendigt at håndtere reglerne "elastisk". Ifølge Nørr bidrog ordningen til en forholdsvis smertefri overgang til det danske skolevæsen, men ophørte i 1945 som en reaktion på de tyske kommunale læreres optræden før og under besættelsen.

Om de nye forhold for den evangelisk-lutherske kirke i Nordslesvig/Sønderjylland beretter Carl Christian Jessen. Nye kirkelove afløste i 1922 den hidtidige slesvigske kirkeforfatning, og det blev op til biskopperne i Haderslev og Ribe stifter at samle de nationalt blandede menigheder under den danske folkekirke. Det viste sig imidlertid vanskeligt, og den slesvigske generalsuperintendent, Theodor Kaftans "vision af kirkens enhed i området tabte kampen over for det politiske og nationale", som Jessen udtrykker det.

Henrik Becker-Christensen har undersøgt det tyske mindretals grænse-revisionskrav, der blev utvetydigt formuleret af Johannes Schmidt-Vodder få dage efter den store Genforeningsfest i juli 1920. Da det tyske mindretal imidlertid ikke på egen hånd kunne fremtvinge en ny grænse, men behøvede et aktivt medspil fra Tyskland, gjaldt det i ventetiden om at bevare og helst udbygge tyskheden i Sønderjylland. Derfor gik bestræbelserne ud på at etablere egne skoler, menigheder og foreninger, mens offentligheden blev forsøgt påvirket gennem egen avis og eget politisk parti.

I den sidste artikel undersøger Leif Hansen Nielsen årsagerne til og konsekvenserne af krisebevægelserne i 1920'ernes og 30'ernes Sønderjylland. Selvstyrebewægelsen, Samlingsbevægelsen og LS (Landbrugernes Sammenslutning) udsprang umiddelbart af det sønderjyske landbrugs frustrerende økonomiske vilkår i mellemkrigsårene, men hang de mon også sammen med nordslesvigernes "politiske "jomfruelighed"", som forfatteren kalder sønderjydernes tidligt manglende partipolitiske forankring? Og var protestbevægelserne – stik imod hensigterne – i virkeligheden med til at normalisere det politiske billede i Sønderjylland?

Die Folgen der Teilung Schlesiens – 1920 / Følgerne af Slesvigs deling – 1920 er en antologi, der samler sig om temaet: den dansk-tyske grænseændring i 1920 og tiden derefter. Titlen er ambitiøs og burde nok have været begrænset til *Følger* frem for *Følgerne af Slesvigs deling*, for der er, som man da også må forvente af en antologi, kun tale om nedslag i denne særlige del af den slesvigske historie. Forventer læseren således at stå med et samlet billede

af de forandringer, som den slesvigske befolkning oplevede efter den nye grænsedragning i 1920, bliver hun eller han skuffet. Eksempelvis kommer ingen af artiklerne ned i hverdagsperspektivet og viser, hvordan menigmand fandt sig til rette under de nye betingelser, eller hvilke udfordringer de oplevede, når vi altså ser bort fra landmandsfamiliernes økonomiske problemer. Der er således overvejende tale om politisk historieskrivning, hvorfor det ikke kan overraske, at kvinderne glimrer ved deres fravær, når undtages enkelte eksempler i Dioums artikel, som imidlertid ikke omhandler tiden efter afstemningerne.

Nægtes kan det heller ikke, at der er en betydelig slagside i artiklernes nationale vinkel, således at hovedparten af artiklerne er leveret af danske forfattere med fokus på den sønderjyske virkelighed, hvorimod vi kun erfarer meget lidt om følgerne i det sydlige Slesvig, hvor blandt andet de tilbageblevne dansksindede stod over for en mobilisering som nationalt mindretal, der kom til at påvirke deres liv og relationen til de tyske naboer i betydeligt omfang. Ærgerligt er det også, at et bidrag om grænseændringens økonomiske følger for Flensborg måtte udgå, hvilket udgiverne da også beklager i deres indledning.

Som artikelsamling vil bogen dog sikkert kunne byde på noget af interesse for de fleste, der er optaget af grænselandets historie, og måske endda friste til videre studier af udvalgte temaer. Heldigvis er bogen udstyret med et noteapparat med nyttige referencer, som gør det muligt for de særligt interesserede at kaste sig over supplerende litteratur.

Merete Bo Thomsen

Hoppmann, Jürgen: H.W. Bissen 1798-1868. Ein Bildhauerleben im Spiegel seiner Briefe. Kommentiert von Jürgen Hoppmann. Privat udgivelse, Schleswig 2023, 554 sider.

Hermann Wilhelm Bissen er kendt af alle. Han var efter Thorvaldsen Danmarks førende billedhugger midt i 1800-årene, mester for berømte værker som den tapre landsoldat og Istedløven. Hans hovedværk, den 97 meter lange frise i riddersalen på Christiansborg Slot, gik til grunde ved slottets brand i 1884.

Bissen blev født i Slesvig i 1798 i en ubemidlet familie, hvor faderen ernærede sig som skriver og senere arkivar i regeringskontorerne på Gottorp Slot. Allerede da han var teenager, lagde gode mænd i fødebyen mærke til hans kunstnerrevner og banede vejen til en uddannelse ved Kunstakademiet i København. Med flid og talent vandt den unge Bissen den store guldmedalje, kom på studieophold i Rom, hvor han blandt andet arbejdede i Thorvaldsens store virksomhed. Atter hjemme fulgte en strålende karriere som anerkendt billedhugger og professor indtil 1868.

Bissen blev et fyrtårn i sin samtid, og hans biografi og hans værker er beskrevet gentagne gange. Alligevel er der nyt at hente i dette store værk af amatørhistorikeren Jürgen Hoppmann fra Slesvig. Forfatteren har arbejdet med Bissens historie siden 1980'erne. Han mestrer historievidenskabens professionelle krav og kender sin fødebys historie og dens slægter ud og ind. Resultatet er blevet en bog, som publicerer 99 breve til Bissen bevaret i Det kongelige Bibliotek i København. Brevene er skrevet af kunstnerverner i hjemstavnen og især af faderen og hans søskende i Slesvig by i perioden mellem 1820 og 1865. Brevene er på tysk og udgivet med særdeles omfattende kommentering. Hertil kommer et fremragende billedmateriale, som viser de steder, personer og kunstværker, som omtales i brevene, alle med kyndige forklarende billedtekster. Også Bissens skitsebøger fra 1810 og fremefter i Ny Carlsberg Bibliotek og hans tegningsarkiv i Statens Museum for Kunst er benyttet.

Kildeudgivelsen og dens omfattende "udenværk" fremlægger et bredt stof. Læseren får et mangesidigt indblik i livet i den beskedne Bissen-familie i Slesvig, hvor en søn nåede helt til tops. Brevene fra kunstnerverner i Slesvig og Holsten viser udsnit af helstatens kunsts scene ca. 1820-40, og læseren kommer indenfor hos de unge kunstnere på ophold i Rom. Det er fascinerende kultur-, kunst- og socialhistorie, underbygget af supplerende forklaringer, oplysninger, kildehenvisninger, registre og oversigter. Alt fremlagt i allerbedste tryk kvalitet.

Naturligvis er der tale om en "smal publikation" for et begrænset publikum, men den fortjener opmærksomhed. Det er første gang, Bissen er genstand for en stor separat udgivelse på tysk, og værket supplerer den ældre danske litteratur, idet den fremlægger et omfattende kildemateriale, som nu er let tilgængeligt. Derfor er det uheldigt, at der bogstaveligt talt er tale om en eksklusiv publikation. Oplaget er på kun 50 eksemplarer, udgivet på forfatterens egen bekostning i allerbedste kvalitet. De få bøger har forfatteren skænket til vigtige biblioteker i grænselandet og til de museer, arkiver og biblioteker i København, som ligger inde med kildematerialet, og hvor forfatteren har arbejdet og haft kontakter under de mange års forarbejde.

Værket fortjener at blive benyttet og ikke samle støv i de få biblioteker, museer og arkiver. Det vil være ønskeligt, at der bliver gennemført en digitalisering, så det interesserede publikum kan finde vej til værket og dets mange oplysninger om livet i Slesvig og kunstverdenen i 1800-årene.

Lars N. Henningsen

Jensen, Niels: Hjælpen til Sønderjylland. Statens og privates ekstraordinære investeringer i Sønderjyllands infrastruktur 1920-1940.
Frydenlund, 2023, 239 sider.

I 2020 var der 100-års-jubilæum for Sønderjyllands genforening med Danmark. Markeringen af jubilæet blev som bekendt ramt af corona-nedlukningen og delvist udskudt. Det til trods blev der udgivet flere nye værker om Genforeningen. Nu er endnu en bog kommet til, *Hjælpen til Sønderjylland*, af tidligere journalist Niels Jensen. Bogen omhandler ikke som sådan Genforeningen i 1920, men derimod de investeringer i den sønderjyske infrastruktur, der fulgte i tiden fra 1920 til 1940. Og det er en væsentlig del af Genforeningens historie, da Sønderjyllands genforening med kongeriget langt fra var overstået i juni 1920. Der forestod et større arbejde med at integrere landsdelen i den danske infrastruktur, økonomi, erhverv og kultur efter 1920.

Niels Jensen er uddannet teknikumingeniør, hvorfor interessen i bogen hovedsageligt er vendt mod den teknisk infrastrukturelle del af denne historie. Og Niels Jensen kommer rundt om mange dele af infrastrukturens genopbygning. Jernbanerne, broerne, færgerne, havnene, elektricitetsforsyningen, posten, telegraf og telefon, veje, fyrvæsen, kortlægning, grænsegendarmeriet, toldvæsenet, Tøndermarsken og kaserne rundes således med hver et kapitel. Hvert kapitel indeholder ganske mange detaljer, selvom kapitlerne som helhed er relativt kortfattede. Bogen kan således anvendes som en slags opslagsværk for de forskellige infrastrukturelle dele af Genforeningen. Man kan savne en overordnet ramme om fortællingerne og en samlet konklusion. Hvor stod Sønderjylland som ny integreret landsdel i Danmark i 1940? Og hvorfor var der så stor en økonomisk vilje til at integrere Sønderjylland i en tid, der ellers var præget af økonomisk krise?

I stedet slutes bogen med et øjenvidne-kapitel. Her får vi erindringer fra W. From-Petersen og H.C. Hollesen, der begge kom til Sønderjylland som DSB-ansatte i 1920, samt bagermester Thorvald Petersen fra Tønder. Disse erindringer handler primært om tiden omkring den danske overtagelse af landsdelen i 1920. Endelig har Niels Jensen også fundet plads til et uddrag af Daniel Bruuns erindringer. Daniel Bruun blev chef for den internationale kommissions politistyrke, der skulle overtage kontrollen med de to afstemningszoner i foråret 1920, da tysk militær og politi blev trukket ud af Sønderjylland. Det er alle interessante beretninger, men de havde måske fungeret bedre som indledning til de infrastrukturelle investeringer og arbejder, der fulgte efter 1920. At Niels Jensens interesse primært er af teknisk infrastrukturel karakter, vidner litteraturlisten og noteapparatet også om. Her er ikke plads til de større overordnede værker om Genforeningen og Sønderjylland i mellemkrigstiden, som kunne have bidraget til en overord-

net ramme om fortællingen. Det til trods er der masser af viden at hente, af konkret og ofte lokalhistorisk art, i Niels Jensens bog om de mange investeringer i landsdelen, der fulgte efter den fra dansk side set glædelige begivenhed i 1920.

Morten Andersen

Kraack, Detlev (red.): Die Kalendernotizen des Husumer Pastors Peter Danckwerth (1611-1652). Nordfriisk Instituut, 2021, 202 sider.

Bogen er en kommenteret udgivelse af notater, som førstepræsten ved Marielirken i Husum Peter Danckwerth indførte i sin kalender gennem fire årtier. Peter Danckwerth tilhørte byens overklasse med gode kontakter til præstekolleger, skolefolk og embedsmænd. Hans nevø Caspar Danckwerth forfattede den berømte "Neue Landesbeschreibung" over Slesvig og Holsten, som udkom 1652, andre familiemedlemmer sad på gode poster i den gottorpske stat, hvor Husum i 1600-årene var en vigtig by. Kalender-skriveren fulgte godt med, og det gav stof til interessante notater om livet på Husum-egnen set fra præstegården.

Danckwerth skrev om liv og død i sin bekendtskabskreds og om gode og onde år. I krigen 1627-29 kom den berømte hærfører Wallenstein forbi, og byen måtte gennem slemme plyndringer og tvangsudskrivning, rædsler og sygdom. Det var med god grund, at galgen på torvet efter freden i 1629 blev afbrændt på Sankt Hansbålet, og at bange sognefolk gik til nadver. På to søndage efter freden mødte der 313 og 466 altergæster. Blandt meget andet læser vi om den frygtelige oversvømmelse i 1634, hvor vandet stod ind på torvet i Husum, og 6.123 druknede på Nordstrand. Vi læser om fyrstebesøg på slottet hos enkehertuginde Augusta, Christian IV's søster, og om en mor, en "neger", som blev døbt og overladt Augusta som gave. I Slesvig var præsten med til mindst seks fyrstebegravelser, blandt andet Augustas storslåede ligbegængelse i 1639. I kirken derhjemme hændte det, at han fandt et nyfødt dødt barn henlagt, og det forekom, at nogle af de mange religiøse "sværmere" vakte postyr under gudstjenesten. På torvet forekom henrettelser, og en dag i 1640 optrådte en elefant.

De interessante notater er overleveret i godsarkivet på herregården Nehnten ved Plön i form af en afskrift, som gengives i knivskarpe fotos i sin helhed sidst i bogen. Originalteksten er skrevet på en blanding af latin og tysk og ledsaget af udgiverens særdeles lærde og på alle måder oplysende indledning og anmærkninger. Sted-, person- og sagregister er til god hjælp, og dog må tilføjes et alvorligt MEN: Teksten er trykt, som den blev skrevet på latin og tysk – uden oversættelse til moderne tysk. Ganske vist er latinen et enkelt 1600-tals "præstelatin", men alligevel vil mange læsere

trods bogens hjælpeapparat have svært ved at tyde indholdet. I Tyskland er der nok et vist antal læsere, fordi gymnasierne endnu holder rester af klassisk dannelse i hævd. I Danmark er denne gamle verden for længst historie, og latinen er blevet et lukket sprog for de fleste. Nærværende anmelder er klassisk sproglig student med latin som bifag og har haft fornøjelse af læsningen. Men han tilhører en uddøende race. Den manglende oversættelse er med til at udelukke mange fra bogens interessante indhold. Det er en skam. Originalteksten burde være suppleret af en hel eller delvis oversættelse – som A. Andersen gjorde det for Historisk Samfund for Sønderjylland, da han udgav Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644 (1964) og Provst Johannes Pistorius' brevsamling 1541-1605 (1971).

Lars N. Henningsen

Petersen, Karsten Skjold: Nederlag og triumf. Slaget ved Gadebusch 1712, erobringen af Tønning og Magnus Stenbocks fangenskab. Gads Forlag, 2023, 358 sider.

Store Nordiske Krig er emnet for flere bogudgivelser i disse år, og det er forståeligt i en tid, hvor Ruslands invasion af Ukraine er med til at sætte den aktuelle dagsorden på kloden. I Ukraine ligger Poltava, som var scene for et af krigens afgørende slag, og blandt krigens resultater var Ruslands status som stormagt med adgang til Østersøen. For Danmark endte kampene i Nordtyskland og i hertugdømmerne 1711-13 med dansk erobring af Tønning og derefter med den danske konges eneherredømme over hele Slesvig.

Forfatteren til denne seneste bog om den lange krig er museumsinspektør ved Krigsmuseet, det tidligere Tøjhusmuseum og en kyndig militærhistoriker. Hans bog giver den hidtil mest grundige fremstilling af slaget ved Gadebusch og erobringen af Tønning og den berømte svenske overfeltmarskal Stenbocks begrædelige endeligt. Den bygger på et overvældende stort kildemateriale i danske og udenlandske arkiver og biblioteker. Dette brede grundlag og kendskab til Tøjhusmuseets rige samlinger er udnyttet til en let læst og solid fremstilling. Forfatteren formår at gøre både sammenhænge og detaljer i den militære virkelighed forståelige, og han fører læseren tæt på såvel fyrster og feltherrer som på krigens gru for menige soldater og den belastede civilbefolkning.

Bogen begynder efter det katastrofale danske nederlag til Magnus Stenbock ved Helsingborg i 1710. Året derefter gjorde alliancen mod Sverige bestående af Danmark, Sachsen og Rusland forsøg på at slå svenskerne i Nordtyskland. Belejringen af de svenske fæstningsbyer Stralsund og Wismar blev i første omgang forgæves, og i 1712 valgte Danmark at søge mod vest ind i den svenske forpost Bremen-Verden med 13.500 mand. Fæstningen Stade blev brutalt bombet til overgivelse og sejren markeret med tak-

kegudstjenester i hele det danske rige. Herefter greb den berømte sejrherre fra Helsingborg ind. Han gik i land på Rügen og stod i december 1712 med 14.100 mand ved Gadebusch i Mecklenborg over for kong Frederik IV og en dansk-saksisk hær på 19.400 mand. Trods en gunstig udgangsposition for danskerne blev det til endnu en strålende svensk sejr. Stenbock fejrede det med triumftog i den svenske by Wismar, og der var sejrsgudstjenester i hjemlandet. Men hans tropper havde brug for rekreation, og Stenbock søgte til det ubeskadigede Holsten. Undervejs blev han beordret til at afbrænde den danske storby Altona med 12.000 indbyggere. To tredjedele af byen gik op i luer, og de over 15.000 mand svenske tropper søgte videre nordpå. 38.000 mand danske, saksiske og russiske tropper fulgte bagefter. Stenbock var dermed endt i en blindgyde, og efter hemmelige aftaler med gottorperne fik han mulighed for at søge tilflugt i den stærke gottorpske fæstning Tønning. Her blev Stenbock indesluttet. Efter blokade og hunger var overgivelsen den 16. maj 1713 uundgåelig. 12.000 mand svenske tropper kom i dansk fangenskab, Frederik IV besatte Slesvig, Stenbock blev ført til København og måtte igennem en begrædelig tid, indtil han døde i Kastellet i 1717.

Bogen udvikler alle de mange sider af den dramatiske historie. For befolkningerne i Nordtyskland og hertugdømmerne medførte krigen slemme udskrivninger og plyndringer fra de titusinder af soldater på gennemmarch og i kvarter. Efter slagene lå der tusinder af døde og sårede på slagmarkerne, og mange led ubeskrivelige kvaler. Tusinder af heste måtte lade livet på grund af mangel på foder og blev efterladt undervejs. For soldaterne var der fodmarcher på 1.300 km gennem det vidt spredte krigsområde, og der blev ofte eksekveret drakoniske straffe med tortur og radbrækning. Forfatteren redegør for den konkrete virkelighed i udrustning, forplejning og udstyr, så det er forståeligt for civilister, og mange citater af bevarede erindringer fra krigens officerer og soldater giver fortællingen liv.

Særlig medrivende er fortællingen om den berømte feltmarskals fangenskab i København. Efter et første luksusophold i Ellen Marsvins gård på Højbro Plads fulgte tre år i Kastellet. Fangen forsøgte sig med planer om at flygte, men blev udsat for udspekuleret postcensur og overvågning, og hans vilkår blev gradvis strammet. Det var hårdt for den berømte feltherre. Endnu er hans utallige breve fra fængslet bevaret lige som de fine malerier og kunsthæderlige drejerarbejde i elfenben, som han skabte i et fortvivlet tidsfordriv.

Alt er dokumenteret med henvisning til de samtidige kilder, og der er fremragende illustrationer hentet i arkiver, biblioteker og museer. Kun skadede, at de samtidige kort og tegninger ikke har kunnet gengives i et format, som lader de mange detaljer komme til deres ret. Oversigtlige moderne kort viser marchruter og krigsskuepladser, men s. 149 er det gået galt. Der er byttet om på hhv. den svenske og den russisk-sachsiske hær!

Ellers er værket præget af stor omhu. Det kan anbefales på det bedste for alle, som søger en virkelig dybtgående og detailmættet fremstilling.

Lars N. Henningsen

Rasmussen, Carsten Porskrog og Hansen, Hans Schultz: Sønderjylland – en særlig historie.

Historisk Samfund for Sønderjylland, 2022, 208 sider.

I december 2022 fyldte Historisk Samfund for Sønderjylland 100 år og valgte blandt andet at markere sit jubilæum med at udsende denne bog som gave til medlemmerne. Målet er ifølge forordet side 5 "at udarbejde en ny, kompakt sammenfatning, der er overkommelig for alle med interesse i grænselandets historie, hvad enten man er lærer, studerende eller journalist, der skal bruge baggrundsinformation i sit arbejde – eller man er almindeligt historisk interesseret, der ønsker et hurtigt overblik."

Er det lykkedes at ramme disse brede målgrupper? Overordnet ja. For det første er teksten meget velskrevet i et klart sprog. Teksten er ledsaget af mange illustrationer, der giver en visuel forståelse af indholdet, herunder mange fine kort. For det andet er teksten meget skarpskåret og konklusionerne trukket skarpt op, ofte skarpere end de to forfattere har gjort i andre værker – der er ikke så mange omsvøb eller forbehold. Det er egentlig befriende, for det giver nye dimensioner også for os, der mener et kende de overordnede linjer og mange detaljer i stoffet.

I forordet gøres også opmærksom på, at det er de politiske forhold, som definerer, hvorfor Sønderjylland er noget særligt – som hertugdømme, til tider som flere hertugdømmer eller delte hertugdømmer, som kastebold mellem Danmark og Tyskland osv. Det betyder ikke, at økonomiske forhold bliver negligeret, men kun trukket frem, når de kan forklare de særlige forhold, f.eks. at der i det sydlige Slesvig og i det østlige Holsten fandtes livegenskab på godserne som noget unikt efter danske forhold. Men med Genforeningen i 1920 bliver det gamle hertugdømme delt, og "den særlige historie" ophører, som det hedder side 138. Der falder bogen ud af den overordnede overskrift, som har været tilfældet siden hertugdømmet blev etableret i 1200-tallet, og ind i den regionale historie, som selvfølgelig også på sin vis er særegen.

Hvad der ikke tydeligt fremgår, men selvfølgelig indirekte bliver klart, er, at linjen trækkes fuldt ud op, således at det er det gamle hertugdømme Slesvig eller Sønderjylland, som konsekvent beskrives – uanset, om det hører til Tyskland eller Danmark – eller om det er i middelalderen eller nutiden. Dermed bliver det klart en regional, geografisk afgrænset historie. I de tidligere Sønderjyllands historier, herunder også temahistorierne (landbrug og søfart) er det dog mere klart fremhævet og begrundet. Nye læsere kan måske være uforberedte og studse her.

Til sidst får historien også den drejning, at selve regionen og begrebet Sønderjylland forsvinder rent administrativt med strukturreformen 2007: amtet bliver nedlagt og erstattet af en større syddansk region, ligesom flere af de gamle (siden 1970) sønderjyske kommuner bliver delt og indgår i nye kommuner på hver side af Kongeåen.

Må det være tilladt at komme med en lille tilføjelse til det særlige ved Sønderjyllands nuværende forhold, og som har været gældende siden 1920: Matrikelsystemet er fortsat baseret på det prøjsiske katastersystem, som er helt anderledes bygget op end det danske matrikelsystem. Her bliver der ved udstykninger føjet et litra (bogstav) til matrikelnummeret, som derved kan nå op på mange bogstaver, men nummeret går igen, således at historikken tilbage til 1844 kan følges. I det prøjsiske system sker udstykninger ved at tilføje et nyt nummer inden for ejerlavet, som derved kan nå op på utallige numre med en uklar historik (bortset fra nummerrækkefølgen). Det er ikke nok, som det sker s. 140, at fremhæve de statslige amtslandinspektører, som først blev privatiseret i 1990'erne – selve systemet er mere særegent. Og det ville være meget besværligt grundlæggende at skulle ændre det til det danske. Så her må sønderjyder leve med det, som vi også må med personregisterføringen, der er kommunal – modsat den kirkelige i kongeriget. Mit bud er, at ad åre vil det sønderjyske system tage over i Danmark på personregistreringen, men næppe hvad matrikelsystemet angår.

Alt i alt er det en meget flot gave, som foreningen har givet medlemmerne – og samtidig giver alle andre mulighed for at blive klogere på den særlige sønderjyske historie.

Per Grau Møller

Tarvet, Ruairidh Thomas: Re-Imagining Sleswig. Language and Identity in the German-Danish Borderlands – Understanding the Regional, National and Transnational Dimensions of Minority Identity. Syddansk Universitetsforlag, 2021, 350 sider.

Ruairidh Thomas Tarvet har i sin bog "Re-Imagining Sleswig" foretaget en samtidshistorisk undersøgelse med det formål at belyse de identitets- og sprog-mæssige dimensioner, der definerer grænselandets mindretal i dag. Dette falder fint i tråd med de seneste års akademiske fokus på den nyere historie om de to mindretal i det dansk-tyske grænseland. Der er tale om en tværfaglig undersøgelse med udgangspunkt i forskellige akademiske fagområder, blandt andet sociologi, antropologi og sprogvidenskab.

Bogen er opdelt i syv kapitler, som tilsammen forsøger at tegne et øjebliksbillede af grænselandets to mindretal. Kapitel et er et introduktionskapitel, hvor bogens tema og forskningsspørgsmål præsenteres. I kapitel to sættes den teoretiske ramme for undersøgelsen og den efterfølgende

analyse. Det tredje kapitel giver læseren et overblik over Hertugdømmet Slesvigs historiske udvikling. Kapitel fire og fem er bogens hovedkapitler. Kapitel fire beskæftiger sig med de metodiske overvejelser og dataanalyse i forbindelse med den gennemførte spørgeskemaundersøgelse. Kapitel fem er et analysekapitel, hvor spørgeskemaundersøgelsens resultater analyseres på baggrund af de opstillede teoretiske rammer og historisk kildemateriale. Kapitel seks er et perspektiveringskapitel, hvor Tarvet sammenligner forholdet mellem dansk sprog og identitet i tre andre områder (Skåne, Færøerne og USA) med grænselandets udvikling, med det formål at belyse ligheder og forskelle. Det sidste kapitel er et konklusionskapitel med en diskussion af mulige fremtidige forskningsemner.

Selv om Tarvets undersøgelse både har fokus på det danske og tyske mindretal, så ligger hovedvægten på de danske dimensioner omkring identitet og sprog. Denne skævvridning skyldes først og fremmest det empiriske grundlag. Undersøgelsen bygger på en online spørgeskemaundersøgelse foretaget blandt de to mindretal i 2017. Der kom 208 besvarelser, hvoraf 147 var på dansk og 61 på tysk. Blandt respondenterne tilhørte 120 det "danske mindretal", 32 det "tyske mindretal", 18 "begge mindretal", 28 "ingen af mindrettallene" og 9 kategorien "andet". Denne selvkategoriisering er interessant, idet særligt de tre sidstnævnte kategorier udfordrer den traditionelle forståelse af tilhørsforholdet til et nationalt mindretal.

Den metodiske tilgang fungerer generelt godt og giver læseren et kvantitativt overblik over interessante svarmønstre og ydermere et indblik i vigtige aspekter vedrørende identitet og sprog hos begge mindretal. Alligevel er der enkelte elementer ved metoden, som det er nødvendigt at forholde sig til. Spørgsmålet om repræsentativitet bliver relevant i forbindelse med spørgeskemaundersøgelser. Tarvet er bevidst om, at der er udfordringer med repræsentativiteten, idet stikprøvestørrelsen er lille. Dette skaber nogle videnskabelige begrænsninger og fordrer at resultaterne læses med et forbehold. Endvidere kan man til tider savne, at Tarvet havde gået lidt mere i dybden med sine overvejelser omkring spørgeskemaets udformning. I sin opsummering af spørgeskemaundersøgelsens resultater kommer Tarvet frem til, at der er større konsensus omkring den regionale og europæiske identitets betydning i forhold til den nationale identitet. Efterfølgende skriver han, at man ud fra resultaterne ikke kan sige noget om graden af de forskellige identiteters vigtighed for den enkelte. Det er en skam, at han i spørgeskemaundersøgelsen ikke undersøger dette aspekt yderligere, idet det ville give et dybere og mere nuanceret billede af forholdet mellem de tre identiteter – og dermed et grundigere svar på det vigtigste forskningsspørgsmål i bogen.

Ikke desto mindre har Ruairidh Thomas Tarvet med sin undersøgelse og analyse leveret et vigtigt bidrag til mindrettallenes nyere identitets- og

sproghistorie. Hans forskningsresultater giver et grundigt øjebliksbillede af grænselandets to mindretal og giver ydermere læseren et indblik i og forståelse for de identitetsmekanismer, der er på spil i konstruktionen af mindretalsidentiteter. Bogen kan anbefales til alle, som har en interesse for mindretallene i det dansk-tyske grænseland.

Rejhan Bosnjak

Wendel-Hansen, Jens Lei: De træer, de drypper endnu – 1864 i dansk politik.

Nord Academic, 2023, 432 sider.

Søger man efter bøger om krigen i 1864 i Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, dukker der næsten 800 forskellige titler op. Det vidner om krigens skelsættende betydning i danmarkshistorien, og når man læser Jens Lei Wendel-Hansens bog, forstår man hvorfor. Krigen i 1864 var ikke blot et stort militært nederlag, som førte til tabet af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg, men også et historisk erindringssted, som fik stor betydning for Danmarks udvikling som nationalstat og stadig påvirker os den dag i dag.

Hensigten med Wendel-Hansens bog er at beskrive, hvordan nederlaget er blevet brugt politisk i Danmark fra 1864 og frem til i dag. Her befinder han sig ikke på ubetrådt land, idet særlig Rasmus Glenthøj, men også andre historikere som Jens Ole Christensen, Inge Adriansen, Knud J.V. Jespersen og Ove Korsgaard har beskæftiget sig med krigens erindringshistoriske betydning. Det nye ved Wendel-Hansens bog er dermed ikke så meget emnet, men mere, at han trækker trådene helt frem til i dag og viser, hvordan fortællingen om nederlaget i 1864 har ændret sig over tid.

Efter en længere indledende gennemgang af baggrunden for krigen definerer Wendel-Hansen tre hovedfortællinger om årsagerne til nederlaget, som har været dominerende siden 1864. Offerfortællingen blev skabt af de nationalliberale som et forsvar for deres politiske beslutninger før og under krigen. Ifølge denne fortælling var det først og fremmest tysk aggression, der var årsag til krigen samtidig med, at de neutrale stormagter og Sverige-Norge havde svigtet Danmark. Her var det primært eksterne faktorer, der blev brugt som forklaring på nederlaget, mens de ansvarlige danske politikere ikke kunne klandres for deres ageren. Selvforskyldtfortællingen rettede derimod sit fokus mod de interne faktorer og nederlaget som et udtryk for national dansk selvovervurdering. Ansvar for at føre Danmark ind i en fatal krig skulle findes i Ejderpolitikken og de nationale tendenser, som havde grebet både de nationalliberale magthavere og befolkningen.

Som forfatteren selv bemærker, læner offerfortællingen og selvforskyldtfortællingen sig tæt op ad de to hovedfortællinger, som Rasmus Glenthøj

benytter i bogen *Sønner af de slagte* og antologien *Konfliktzonen Danmark*. Derudover identificerer Wendel-Hansen en tredje fortælling, som han kalder for den systemkritiske fortælling. Denne fortælling fokuserer ligesom selvforskyldtfortællingen på de interne forhold som årsag til nederlaget. Den adskiller sig dog derved, at det ikke var den nationale politik som sådan, men derimod skiftende regeringer bestående af både nationalliberale og helstatsfolk, der var skyld i nederlaget. De havde ikke formået at forberede Danmark på krigen, og derfor fik denne fortælling karakter af en antielitær kritik, som særlig voksede frem i grundtvigianske kredse. Afgrænsningen af disse tre hovedfortællinger forekommer velunderbygget og skaber en klar rød tråd igennem hele bogen. Det havde dog været interessant, om forfatteren i højere grad havde sat flere af ovennævnte historikeres bud på fortællinger om 1864 i relief til egen undersøgelse.

Over de resterende godt og vel 300 sider gennemgås det kronologisk, hvordan de tre hovedfortællinger på skift har domineret i dansk historiebrug, og hvordan de er blevet brugt til at underbygge og kritisere forskellige politiske agendaer. Fra umiddelbart efter krigen mest at være et spørgsmål om at placere skylden for nederlaget befæster fortællingerne sig som erindringssted og får indflydelse på dansk politik i en lang række emner som den gennemsete grundlov i 1866, forsvarsspørgsmålet, fredsbevægelsen, dansk udenrigspolitik og neutralitet, forholdet til de dansksindede sønderjyder, Genforeningen, mellemkrigstiden og besættelsen, indtrædelsen i EF, indvandrerpolitik, krigen i Kosovo osv. Listen er lang, og forfatteren viser, at selv om fortællingerne mister noget af deres kraft efter 2. verdenskrig, fortsætter de med at øve indflydelse på dansk politik helt frem til i dag. Læren fra 1864 har således haft stor betydning for udviklingen af den danske identitet og nationalstat. Trods den interne konkurrence mellem hovedfortællingerne argumenterer Wendel-Hansen overbevisende for, at det generelt er selvforskyldtfortællingen og dermed Danmarks egen skyld i krigen, der har været fremherskende i vores erindringshistorie om 1864, og at det har haft stor betydning for selvforståelsen af at bo i et land, som hylder fred og internationalt samarbejde. Her er bogen på bølgelængde med Glenthøjs forskning, der når frem til nogenlunde samme konklusion.

Wendel-Hansen kommer således vidt omkring og demonstrerer stort overblik over mere end 150 års dansk politisk historie, men der er enkelte fejl og mangler. Med henvisning til grundtvigianismens fremmarch fremføres det således, at "det nationale blev allemandseje" og "appellerede bredt" i Danmark allerede i 1840'erne. Det strider imod den gængse opfattelse blandt historikere om, at nationalisme som et massefænomen først indtræder i Danmark efter 1864, og sandsynligvis først i 1880'erne, og bogen fremfører ikke ny dokumentation, som rokker ved den fremherskende antagelse. Dannevirkeforeningen bliver også tillagt større betydning som

regeringskritisk opinionsdanner, end den reelt havde. Det var ikke denne forening, der i 1861 iværksatte den underskriftsindsamling om støtte til Ejderprogrammet, som opnåede 71.000 underskrifter. Initiativet stammede derimod fra Rigsdagen, hvor den fik bred politisk opbakning fra både tilhængere og modstandere af regeringen og derfor fik tilnavnet "den store rigsdagsadresse". Desuden var Dannevirkeforeningen præget af lave medlemstal og interne stridigheder og reelt kun aktiv i et halvt års tid.

Set med sønderjyske briller havde det også været ønskeligt, om denne vinkel var blevet udfoldet mere. Det gælder blandt andet i forhold til de dansksindede politikere i Sønderjylland i perioden frem til 1. verdenskrig og deres forskellige syn på nederlaget. Her hører vi stort set kun om H.P. Hanssen og en enkelt gang om Jens Jessen, mens alle andre fremtrædende personligheder fra denne periode forbigås i stilhed. Det er en skam, at det område, der er årsag til hele traumet om 1864, får så få stemmer i den tid, hvor det betød allermest. Det kan også undre, at der stort set ikke er blevet plads til den kendte rigsarkivar og historiker A.D. Jørgensen, der frem til sin død i 1897 fungerede som et uomgængeligt bindeled mellem nationalt sindede kredse i Danmark og de dansksindede sønderjyder. Han var ellers en af de første historikere til at kritisere de nationalliberale for deres rolle i nederlaget i 1864, og dette synspunkt prægede hans arbejde i Sønderjylland. Hans navn er derfor tæt forbundet med erindringshistorien om 1864 – både nord og syd for grænsen. Trods disse indvendinger er der alt i alt tale om en velskrevet og anbefalelsesværdig bog, der giver den første samlede fremstilling af nederlagets politiske erindringshistorie.

Klaus Tolstrup Petersen

Forfatterliste

Anne Rheder Andersen, cand.mag., videnskabelig assistent, Syddansk Universitet Odense, e-mail: anne.rheder.andersen@hotmail.dk

Emil Bliksted Lange, kandidatstuderende på Historie og Samfundsfag, Aarhus Universitet, e-mail: emil4383@hotmail.dk

Henrik Becker-Christensen, dr.phil., tidligere dansk generalkonsul i Flensborg, e-mail: henrik@becker-christensen.dk

Henrik Skov Kristensen, ph.d., dr.phil., tidl. leder af Frøslevlejrens Museum, e-mail: ulsemyre@gmail.com

Jørgen Kühl, ph.d., rektor emeritus, adjungeret professor ved Europa-Universität Flensburg, e-mail: joergen_kuehl@gmail.com

Klaus Tolstrup Petersen, cand.mag., leder af Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: ktp@dcbib.dk

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, tilknyttet Studiecenter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Lisbeth Aagaard Lykke, cand.mag., arkivar ved Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn hørende under Museerne i Fredericia, e-mail: lisbeth.lykke@fredericia.dk

Martin Corfix, cand.theol., sogne- og orlogspræst, tidligere solotrompetist i Fynske Livregiments Musikkorps, musikerassistent i Sjællandske Livregiments Musikkorps og mangeårig stabshornblæser i 8. Regiments Musikkorps, e-mail: mcor@km.dk

Martin Göllnitz, dr.phil., videnskabelig assistent, Philipps-Universität Marburg, E-Mail: mgoellnitz@uni-marburg.de

Merete Bo Thomsen, ph.d., historiker, tidligere Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mereteboth@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, ph.d., arkiv- og forskningsleder, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mrn@dcbib.dk

Morten Andersen, ph.d., lektor på Munkensdam Gymnasium, e-mail: mn@munkensdam.dk

Per Grau Møller, lic.phil., lektor emeritus, Syddansk Universitet, Institut for Sprog, Kultur, Historie og Kommunikation, e-mail: pgm@sdu.dk

Rejhan Bosnjak, ph.d., historiker, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: reb@dcbib.dk

Thomas Wegener Friis, ph.d., lektor, Syddansk Universitet, Institut for Sprog, Kultur, Historie og Kommunikation, e-mail: twfriis@sdu.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2022

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

Undervisningen i European Studies og arbejdet på centeret forløb i 2022 endelig igen uden nedlukninger og indskrænkninger, men vi var alligevel noget udfordret af de forandringer, der var sket i de foregående par år.

Vi nåede det hidtil største antal medarbejdere siden rekonstruktionen i 2015: to professorer, fire lektorer, to postdocs og to ph.d.-studerende. I løbet af året måtte vi dog sige farvel til to medarbejdere – Martin Klatt, den sidste tilbageblevne fra grænseregionsforskningen i Aabenraa, byttede Center for Border Region Studies med en ansættelse ved ECMI (European Centre for Minority Issues) i Flensborg. Caroline Elisabeth Webers postdoc-ansættelse udløb i efteråret 2022.

Vi fik mulighed for at ansætte Barbora Gulisova med midler fra Bitten og Mads Clausens Fond til at gennemføre en undersøgelse af udviklingen i Sønderborg siden den store Monitor-rapport.

Vi deltog i en række nationale og internationale konferencer. Nævnes kan vores deltagelse i Historikerdagen i Odense med et panel om nyere udviklinger i grænseregionen med deltagelse af Steen Bo Frandsen, Caroline Elisabeth Weber og vores adjungerede professor Hans Schultz Hansen. Katarzyna Stoklosa og Steen Bo Frandsen var inviteret til Poznan, hvor vi på det derværende institut for vesteuropæisk historie sonderede mulighederne for et tættere samarbejde om grænseprojekter med en dansk-polsk dimension. Vi fortsatte samarbejdet i Jean-Monnet-projektet Frontem, hvor der var konferencer i Belfast, Hermannstadt/Sibiu og Mons.

I juni foretog forskningsgruppen igen en fælles studietur, der denne gang gik til Montenegro. Denne stats grænser stod i centrum for ekskursionen, der blandt andet tog os til den albansk-montenegrinske grænseregion, men Montenegro var også valgt som mål på grund af dets geopolitiske og for European Studies relevante dimensioner.

Vi har i de seneste år mærket en klar fremgang på uddannelsesområdet, hvor vores bachelor i European Studies nyder voksende interesse. Den figurerer desuden som en af de uddannelser på hele universitetet med det ringeste frafald. I 2022 arbejdede en taskforce på at forberede en ansøgning til en master i statskundskab i Sønderborg, der kunne fungere som en fortsættelse for vores bachelorstuderende, men også styrke centerets position og berøringsflader med det kommunale og erhvervsmæssige plan i Søn-

derborg og omegn. Masteren lå fint i forlængelse af regeringens udflytningsplaner, men som det ofte sker i vores omskiftelige branche, blev en hurtig gennemførelse ikke mindst bremset af politiske planer om at korte masteruddannelser ned til at blive etårige. Projektet er ikke opgivet, men er for øjeblikket i venteposition.

I de seneste år er forventningerne til resultater med hensyn til at skaffe penge til (den) forskning (vi egentlig er ansat til at bedrive) blevet kraftigt øget. Det er dog et felt, hvor vi hidtil har kunnet gøre os gældende. Det hidtil største og mest prestigøse resultat inden for funding kom med tildelingen af midler til Horizon projektet B-Shapes. Everyday perception of border and the importance for European Integration (Martin Klatt og Dorte Jagetic Andersen). Det er første gang nogensinde, at en SDU-deltager er Leadpartner i et EU-projekt på dette plan.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

I arbejdsåret 2022-2023 har Danevirke Museums (DAMU) aktiviteter fortsat været præget af, at der oprettes et nyt center for formidlingen af Danevirke. Tidsplanen for den nye bygning af Lundgaard & Tranberg Arkitekter har i mellemtiden måttet revideres. Det nye formidlingscenter, en gave fra A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden til Sydslesvigsk Forening (SSF), forventes nu at stå færdigt medio 2025. DAMU har i hele perioden holdt til i et midlertidigt besøgscenter tæt på stedet, hvor det nye museum opstår. Året 2022 sluttede med et samlet besøgstal i det interimistiske center på 12.864, hvilket er en tilvækst på 21 % i forhold til covid19-året 2021.

Udstillinger

DAMU's pavillon med det komprimerede overblik over 1500 års historie byder kun på stærkt begrænsede muligheder for at udvide og forbedre udstillingen. I løbet af 2022-23 er der dog løbende foretaget mindre modifikationer. Blandt andet er udstillingen blevet udvidet med Danevirke-modeller fra Vikingemuseet i Hedeby og Archäologisches Landesamt. I samarbejde med sidstnævnte er der desuden blevet opstillet en stor touchscreen med en digital model af anlægget byggende på et LIDAR-scan af voldene. Siden efteråret 2022 vises der en animationsfilm, som er produceret i samarbejde med Kongernes Jelling og Hedeby-museet.

Formidlingstilbud

I første kvartal 2023 lykkedes det for første gang at oprette en permanent besøgstjeneste på Danevirke Museum. Siden marts 2023 råder DAMU over en hel stilling til at videreudvikle skoleprogrammet og ledsage skoleklasser. Som særdeles positivt kan i denne sammenhæng også fremhæves,

at tyske skoler i regionen på det sidste er begyndt at få øjnene op for, at DAMU kan bruges til at opnå deres læringsmål især på det historiske og samfundsvidenskabelige område.

En vigtig del af DAMU's formidling er arrangementer, som levendegør anlæggets historie. På grund af de begrænsede faciliteter (især de sanitære) i pavillonbygningen er mulighederne dog begrænsede, men det er alligevel lykkedes at gennemføre enkelte mindre arrangementer på udearealerne. Til gengæld har den lille 1864-reenactment-gruppe, som er tilknyttet DAMU og omfatter både danske og tyske "soldater", kunnet vinde nye frivillige. Det har givet bedre muligheder for at formidle forskellige aspekter af Danevirke i 1800-tallet, deriblandt soldaternes livsbetingelser ved Danevirke i vinteren 1863-64.

I juni 2023 overdrog den hedengangne Slesvigske Vognsamling i Haderslev sin "Danevirke-vogn" til DAMU. Det drejer sig om en rekonstruktion af en arbejdsvogn fra middelalderen, som arkæolog Per Ole Schovsbo har foretaget ud fra et hjul fra omkring år 1200, der blev fundet i Danevirke i 1861. I den anledning har DAMU i foråret 2023 sat særlig fokus på Valdemar den Store og hans motiver til at bygge sin store mur. Vognen blev præsenteret ved et arrangement, hvor der blev tilbudt aktiviteter omkring Valdemarsmurens teglsten og livet i middelalderen.

Danevirke-vognen fra Haderslev er blevet en del af Danevirke-formidlingen. Grafik: DAMU/Bjørk Matias Friis.

Arkæologiske undersøgelser

Netop Valdemarernes tid har vundet fornyet aktualitet ved Danevirke efter en arkæologisk udgravning foretaget af Archäologisches Landesamt (ALSH) tæt på det midlertidige besøgscenter her i sommer. Der er fundet spor efter to større bygninger, som formodes at stamme fra omkring år 1200. Fundet er i sig selv en lille sensation, da det drejer sig om de første historiske bygninger nogensinde med direkte tilknytning til Danevirke. Som ved ALSH's og Museums Sønderjyllands store udgravning på museets grund i sommeren 2022, der blandt andet frilagde resterne af Rødekro fra 1600- og 1700-tallet, har DAMU i denne sammenhæng atter overtaget opgaven med at formidle udgravningsarbejdet og -resultaterne.

I det forløbne år har DAMU igen udvidet formidlingen af det historiske anlæg med en egen publikation. Bogen *Danevirke i det 19. og 20. århundrede – nationalisme, nationalsocialisme, dansk-tysk udsoning og myten om Søren Telling* af museumsleder Lars Erik Bethge er udkommet i en dansk udgave i efteråret 2022. Publikationen har vakt interesse i Danmark og medført en række invitationer til at holde foredrag om Danevirke i nyere tid især rundt omkring i Danmark.

Samarbejder

Danevirke Museum er et formidlingscenter og afhængig af partnere for at dække de øvrige søjler i museumsarbejdet. Derfor var det en milepæl, da SSF og DAMU i efteråret 2022 indgik en samarbejdsaftale med Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen. Aftalen spænder bredt og dækker både videnskabelig sparring og samarbejde omkring arkæologi og konservering, udlån af arkæologiske fund fra Danevirke til det nye museum, deling af DAMU's fremtidige faciliteter til særudstillinger og arrangementer, gensidigt salg af publikationer og et tættere samarbejde med delstatsmuseerne på Gottorp Slot og især vikingemuseet i Hedeby. Det tilstræbes blandt andet at tilbyde fælles bookingmuligheder, fælles uddannelse af guides og en kombinationsbillet til begge museer for at styrke sammenhængen i verdensarven Hedeby-Danevirke.

I forlængelse af dette er også det frugtbare dansk-tyske samarbejde omkring den fælles kulturarv fra vikingetiden blevet videreført. I sensommeren 2022 kunne DAMU sammen med Vikingemuseet Hedeby og Kongernes Jelling præsentere animationsfilmen "Gudruns Rejse", som fortæller en historie fra vikingetiden med udgangspunkt i Hedeby, Danevirke og Jelling – et formidlingsprojekt, som blev støttet af Region Sønderjylland-Schleswigs Interreg-baserede program KursKultur. Den tætte dialog mellem de tre formidlingscentre er fortsat siden, og der er allerede nye projekter i støbeskeen.

Sidst, men ikke mindst, har DAMU i løbet af det sidste år fortsat styrket samarbejdet med det omkringliggende lokalsamfund. Dele af befolk-

Direktøren for det arkæologiske delstatsmuseum, Ralf Bleile, og Danevirkes museumsleder, Lars Erik Bethge, med en spade fra jernalderen, som ifølge samarbejdsaftalen nu kan udlånes til det nye museum sammen med andre genstande. Foto: SSF/Rasmus Meyer.

ningen har stadig forbehold overfor "det danske museum", som har rod i tidligere tiders nationale polarisering og ikke mindst i spændinger omkring voldenes fredning efter Anden Verdenskrig (mere om dette i den nye publikation). På denne baggrund har det været museet magtpåliggende at knytte tætte bånd til politikere og befolkning i den lille kommune. Gennem en tættere kontakt til kommunerådsmedlemmer, det frivillige brandværn og den lokale kulturförening, understøttelse af kommunens øvrige mål, deltagelse i fester, foredrag om Danevirke-relaterede emner og offentlig orientering om museumsplanerne er det i løbet af det sidste år lykkedes at opnå kontakt til en større del af befolkningen, nedbryde barrierer og styrke identifikationen med "deres" museum.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

Den omfattende nyregistrering af arkivets materialer, som påbegyndtes i 2021, fortsattes i 2022, nu med hjælp fra 17 utrættelige frivillige, der for-

tjener stor tak. Ligeledes arbejdes der fortsat på en digital registrant, men arkivets bestand er stor, så det vil tage nogen tid endnu. Indtil videre er cirka 10 % blevet behandlet. Der skal registreres både grundigt og på en fremtidssikret måde, og dette er meget tidskrævende, især når det gælder fuldstændigt usorterede gamle dokumenter og privatarkiver.

Der er en mangfoldighed af arkivalier blandt de materialer, der endnu mangler at blive registeret, herunder dokumenter fra privatpersoner, familier, skoler og børnehaver, men også fotoalbummer. For eksempel har vi breve fra Jens Möller og hustru blandt fundene, et fotoalbum fra Pinnebergheim og dets åbning, men også en dagbog af Jef Blume. Arkivet har benyttet Arkibas siden 2021, men foreløbig er der dog kun registeret fotos i dette system. De er "lettere" at taste ind end de arkivalier, der endnu ikke er fuldt registrerede hos os på arkivet.

Arkivets og museets historiske og videnskabelige bogbeholdning bliver også registreret og kan findes via Deutsche Bücherei-systemet i Aabenraa. I øjeblikket er der mere end 3.700 hits, hvor der i kataloget er spurgt til museets beholdninger via såvel det tyske som det danske bibliotekssystem. Som bibliotek udlåner vi ganske vist ikke, men vores bøger med mere kan studeres på vores læsesal.

Ud over sortering og registrering af arkivbeholdningerne bliver der gennemført rundvisninger i udstillingen på tre sprog. Hauke Grell og jeg er temmelig optaget af dette, da der kommer mange anmodninger om guidede ture.

I løbet af det forgangne år 2022 rykkede arkivet for Sozialdienst Nord-schleswig ind i Deutsches Archiv Nordschleswig, men en registrering af og detaljeret liste over det interessante materiale mangler stadig. Den tyske skole- og sprogforening (DSSV) har indleveret en ikke ubetydelig mængde gamle personsager til arkivet, som nu bliver registreret.

Ligeledes er det analoge fotoarkiv fra Der Nordschleswiger med cirka 90.000 fotos nu også flyttet til vores arkiv. De opbevares i hængemapper i arkivet, og nu er der brug for en oversigt og efterfølgende registrering, så alle bliver samlet i en liste og dermed lette at finde.

Den 14. oktober 2022 fra kl. 18 til 24 deltog Deutsches Archiv Nordschleswig sammen med Deutsches Museum Nordschleswig og Bund Deutscher Nordschleswiger i Kulturmatten i København. Det foregik i Folketinget, hvor de præsenterede sig rigtig godt. Der var en stor udstillingsvæg med en tidslinje med udvalgte illustrationer af genstande fra årene 1848 til 2022. Her kom det til mange interessante samtaler, hvor mange spørgsmål om grænseregionen og mindretallet kunne stilles og besvares.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I løbet af året er der igen kommet gang i vore aktiviteter efter de foregående corona-år. Antallet af besøgende hos os er tilbage på det normale niveau, og arkivhenvendelserne via arkiv.dk er steget betydeligt. Således har der været 298.000 søgninger på Arkivets materiale via arkiv.dk. Vi har også gennemført de fleste af de planlagte arrangementer, og deltagerantallet nærmer sig det normale. Dette illustreres blandt andet af, at der på slægtsforskerdagen 22. oktober var 30 stande og omkring 400 besøgende. I marts deltog vi i Historiske Dage i København sammen med andre sønderjyske institutioner, og også her var besøgstallet tilbage på niveauet inden covid-19. Emnet var folkeafstemningerne i 1920, og standen emmede af afstemningskamp med valgplakater, propagandamateriale og udlevering af stemmesedler og flæsk. Derudover blev der som vanligt solgt bøger.

Vi har fået bevilget penge til projektet "Mindretallet på tur" af Sydslesvigudvalget. Vores del af projektet vedrører især oplæg om det danske mindretal i Danmark og i Sydslesvig, og Rejhan Bosnjak er ansat som projektmedarbejder. Han har udviklet tre forskellige foredrag/kurser, og i løbet af efteråret havde han mange oplæg. Projektet var planlagt til at løbe to år, men det er allerede forlænget med et år, og fremover vil det formentlig være en del af vores normale opgaver. Rejhan har desuden også holdt mange oplæg for danske besøgsgrupper på biblioteket, ligesom medarbejdere fra de to afdelinger har holdt mange foredrag i Danmark og i Sydslesvig i løbet af året. Kort inden jul deltog Martin Bo Nørregård og Mogens Rostgaard Nissen i udsendelsen Kraniebrud på Radio4, hvor de fortalte arkivhistorier.

I august deltog Forskningsafdelingen igen i det årlige sommeruniversitet i samarbejde med blandt andet Syddansk Universitet, Europa-Universität Flensburg og nu også Bund Deutscher Nordschleswiger, og deltagerantallet var på cirka 40 studerende.

I løbet af året har vi også været i gang med et digitaliseringsprojekt, som er støttet af Deutsche Bibliotheksverband som en del af projektet WissensWandel. Det har gjort det muligt at anskaffe nye scannere, og nu kan vi blandt andet tilbyde brugerne, at de selv kan benytte en bogscanner. I december afholdt vi en digitaliseringsworkshop med deltagere fra forskellige arkiver og museer i grænselandet. Vi digitaliserer løbende materiale fra samlingen og arkivet og har især scannet mange foreningsprotokoller siden anskaffelsen af den nye bogscanner.

Hen over sommeren har vi gennemført en stor interviewundersøgelse om synet på Det sydslesvigske Samråd. Undersøgelsen blev gennemført efter en henvendelse fra Samrådet og er støttet økonomisk af Grænseregionen e.V. I oktober blev rapporten *Samarbejde i Sydslesvig. En undersøgelse*

se af holdningerne til det danske mindretals samarbejds- og beslutningsstrukturer fremlagt. Mogens Rostgaard Nissen arbejder nu på et bogmanuskript om mindretallets organisatoriske historie med særligt fokus på Samrådets historie fra 1971 til nu. I løbet af året har han også udgivet to artikler om den sydslesvigske journalist Jacob Kronika; den ene i festskriftet *Skabertrang* til Flemming Just om Kronikas ophold i Moskva i sommeren 1945 og den anden i Sønderjyske Årbøger om Kronikas opgør med anklagerne imod ham i 1946-47 om, at han havde været nazistisk spion.

Klaus Tolstrup Petersen er godt i gang med sit ph.d.-projekt, som blev påbegyndt 1. oktober 2021 med indskrivning på Aarhus Universitet. Arbejdstitlen er "Den sønderjyske bevægelse i Danmark 1864-1914 – det sønderjyske spørgsmål som katalysator for national identitet og selvforståelse", og projektet skrider frem som planlagt.

Julie Andersens postdoc-projekt om turisme i regionen, som gennemføres i samarbejde med Syddansk Universitet, har ligget i dvale i 2021 grundet barselsorlov, men er genoptaget i marts 2022. Projektet forventes afsluttet i foråret 2023.

I løbet af året har vi fået flere væsentlige afleveringer til både Arkivet og Den slesvigske Samling. Her kan man især fremhæve en aflevering fra Syddansk Universitet af en større samling historiske kort og en stor bogaflevering fra Det kongelige Bibliotek.

I foråret var Fenja Dzialek i praktik hos os. Hun læser tysk ved Syddansk Universitet, og hun arbejdede både med arkivopgaver og deltog i undersøgelsen om Samrådet. Der har desuden været flere universitetsstuderende, som har skrevet opgaver og specialer på baggrund af materiale i Samlingen og/eller Arkivet. Vi ser det som et stort plus for os – og for de studerende – at der løbende er praktikanter og specialestuderende, og vi har gode muligheder for at strikke interessante forløb og projekter sammen.

Klaus Tolstrup Petersen og Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Knap 28.000 gæster besøgte museet i år. Det er en lille fremgang og et godt første skridt på vejen til at løfte besøgstallet mærkbart de kommende år. Især i sommermånederne kommer der mange gæster, og i 2022 tilkøbte en stor del af dem vores tilbud om rundvisninger. Faktisk er rundvisningen *Port til Port* utrolig populær og får stor ros fra gæsterne.

Årets nyhed

Den store nyhed i 2022 var dog det Escape Room, der stod klar lige inden sommerferien. Escape Rooms er et fænomen, som findes i mange forskellige varianter i mange byer i Danmark og ude i den store verden. Især hos

den yngre målgruppe er det et kendt fænomen, men mange familier har også været forbi dette nye tiltag.

Et af rummene i barak H4 er blevet forvandlet til lejrkommandantens kontor. I dette ret trange rum skal grupper med op til fem deltagere løse en række komplicerede opgaver og gåder, der til sidst skal ende i en storstilet (fiktiv) fangeflugt. Escape Room'et har været en succes i Frøslevlejrens Museum, hvor der for gæsterne har været garanti for en spændende oplevelse sammen.

Vi har selvfølgelig nøje vurderet, om et Escape Room hører hjemme på et sted som Frøslevlejren. Vi mener, at vi holder en god balance mellem mindested og et sted, hvor interessen for den periode i historien skal vækkes til live. Tilbagemeldingerne fra gæsterne har været rigtig gode og efter en begyndelse, hvor opgaverne nok var lidt for svære, har vi nu fundet et leje, hvor løsningerne er mere enkle. Dette formidlingstiltag fortsætter i det nye år.

*Flugt var i manges tanker dengang i 1944-45, hvor Frøslevlejren husede tusinder af fanger. I dag kan gæster på Frøslevlejrens Museum prøve kræfter med et Escape Room, hvor målet er flugt.
Foto: Frøslevlejrens Museum.*

Film og TV

For den opmærksomme biografgænger så var Frøslevlejren også med i en af årets store biografilm om besættelsestiden. *De Forbandede År 2* foregår ikke i Frøslevlejren, men flere filmscener blev optaget i og uden for barak H4. Så på den måde fik lejren lidt opmærksomhed på det store lærred.

I det hele taget har ansatte i lejren sørget for god eksponering i forskellige medier i det forgangne år. TV2 Nord laver blandt andet fortællinger om flere Gestapo-fangers historier. Museumsinspektør Dennis Larsen var også en markant deltager i TV-dokumentarserien *Hitlers danske soldater* på DR. Denne og flere andre store og små optrædener i medierne er med til at sætte museet på landkortet.

For børn og unge

I Frøslevlejrens Museum forsøger vi hele tiden at løfte formidlingen for børn og unge. Sidst i 2022 arbejder vi med udvikling af nye formidlingspakker til skoler, og i efteråret 2022 afholdt lejren et arrangement med René Meyrowitsch, der med sine forældre og storebror blev reddet hjem fra Theresienstadt med De Hvide Busser. Børne- og Undervisningsministeriet har støttet en foredragsturne med René. Fem gange i Frøslevlejren og fem gange på Sjælland i løbet af det næste halve år.

Museet var i år også involveret i et samarbejde med Mindelunden i København og Gedenkstätte Neuengamme i forbindelse med afdækningen af historien om Preben Holger Larsen og den senere mindehøjtidelighed i Mindelunden.

Databaser

I sidste del af året har medarbejdere fra museet påbegyndt arbejdet med Modstandsdata-basen. Arbejdet med forespørgsler og opdateringer af denne database ligger lige for hos os i Frøslevlejren. Vi arbejder meget med Frøslevlejrens Fangekartotek, som vi tidligere har manuelt korrigeret og løbende føjer oplysninger til. Vi får en del henvendelser fra efterkommere og pårørende, som vi besvarer efter bedste evne, og arbejdet med Modstandsdata-basen er en naturlig forlængelse heraf.

Modstandsdata-basen er en markant kilde til perioden og er et vigtigt og vægtigt redskab for alle, der ønsker at arbejde med frihedskampen, uanset om det er på et professionelt plan, eller det er en privat undersøgelse, for eksempel som slægtsforskning.

Personale

En ny driftsleder er også kommet til lejren i 2022. Erling Mario Madsen blev ansat i foråret. Han kommer fra en stilling som leder af Vingsted Jernalder ved Vejle.

Morten Teilmann-Jørgensen

Museum Oldemorstof

Ved åbningen i 2023 har Museum Oldemorstof skiftet navn til Told- og Grænsemuseet. Dette er sket i det håb, at potentielle gæster vil have lettere ved at afkode, hvad museet rummer for temaer og udstillinger. Navnet Oldemorstof kommer fra gården, hvor museet har hjemme. En gård med en historie, der rækker tilbage til midten af 1400-tallet, og på hvilken både konger, krigere og købmænd har haft deres gang.

Når museet på gården alligevel nu skifter navn, er det, fordi der igenem de senere år er sket et markant skifte i museets fokusområder og dets indhold.

Indtil 2018 var museet en del af den sønderjyske museumsfusion med ansvar for det sønderjyske landbrugs historie. Dette fokus er nu på vej ud til fordel for fortællinger om det, der er mest unikt og mest karakteristisk for vores egn, nemlig grænsen og de deraf afledte særheder. Det betyder ikke, at landbrugssamfundet forsvinder helt fra vores udstillinger i fremtiden; fokus vil blot være at fortælle historier og anekdoter om de mennesker, der boede på gårdene og ikke mindst, hvordan de oplevede de forandringer og udviklinger af samfundet, som er særligt for Sønderjylland. Museets frugthave, der hovedsageligt rummer frugtsorter indsamlet i Sønderjylland, og som er unikke for vores egn, vil også blive bevaret og styrket formidlingsmæssigt i de kommende år.

Ved museets efterårsferieaktiviteter var overskriften "Gys i Grænselandet", hvor museet indgik i et samarbejde med Naturskolen i Kelstrup og Padborg Friluftsscene. Ved eventen på museet var skuespiller Christian Rathje-Trollberg fra Det Lille Teater i Aabenraa hyret til at spille rollen som "Den Gale Kromand", der ifølge myten går igen på gården Oldemorstof. Foto: Mads Mikkel Tørsleff.

I 2018 overtog museet samlingen efter det danske toldvæsens lukkede museum. Dette har givet os mulighed for at åbne en ny, permanent udstilling, hvor told, grænse og grænsekontrol er i fokus. Noget forsinket på grund af nedlukningerne i vinteren 2020-21 kunne vi endelig åbne denne udstilling i efteråret 2021. I 2022 modtog vi derfor en lang række busselskaber fra det ganske land, især med deltagere fra Dansk Told- og Skatteforbunds seniorforeninger.

Ud over de mange busselskaber gik året 2022 sin vante gang med museets tilbagevendende events. Både sommer- og efterårsaktiviteterne for børn blev afholdt som vanligt, ligesom den årlige æbledag trak over 300 besøgende. Podekursus og beskæringskursus var fuldt tegnede.

I alt besøgte 3.695 gæster museet i 2022. På baggrund af et år, hvor især drop-in gæsterne har været vigende, er dette tilfredsstillende.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

Museum Sønderjylland har siden 2018 arbejdet med at professionalisere organisationen, sikre tidssvarende bevaringsforhold for den sønderjyske kulturarv, modernisere vores museer og øge indtjeningen. Noget af alt dette bliver vi aldrig færdige med, men alligevel kunne vi 2022 begynde at flytte fokus. De indadvendte opgaver, organisationsopbygningen og oprydningen i samlingerne var nu bragt så langt frem, at der kunne lægges flere kræfter i arbejdet med udstillingerne og de fire strategiske udviklingsprojekter i Tønder, Aabenraa, Gram og Rødekro i front. Denne kurs holder vi fast i på trods af pandemier, ændringer i publikums adfærd og udsving i priser på materialer og forbrugsvarer som følge af klimaforandring og krig.

Grundlæggende kan året 2022 deles i to faser. I første halvår fulgte museets egenindtjening og driftsudgifter stort set budgettet, uanset eftervirkningerne af den seneste corona-nedlukning hen over årsskiftet og udbruddet af krigen i Ukraine i februar; i andet halvår faldt egenindtjeningen, fordi gæsterne købte mindre i butikkerne, og samtidig steg energipriserne voldsomt. Udsigterne til underskud i millionklassen i 2023 førte til, at museets bestyrelse i efteråret 2022 traf beslutning om midlertidigt at lukke Cathrinesminde Teglværk, Kulturhistorie Aabenraa og Drøhøses Hus samt cafeen i museet i Tønder. Lukningerne var et nødvendigt indgreb for at beskytte museet mod et rekordstort underskud og give museet mulighed for at omstille sig til de nye udfordringer. Men de var også vigtige for museets strategiske arbejde med udviklingen og moderniseringen af stederne. Lukningen og reduktionerne på personaleområdet gjorde, at museet kunne fastholde fokus på udviklingsprojekterne, på det skolerettede arbejde, opretholde stabsfunktionerne samt allokere 4,2 mio. kr. til investering i energioptimering.

H.M. Dronningens besøg i Højer Mølle den 6. august 2022 var et højdepunkt for byen og for Museum Sønderjylland, der fik lov til at vise de nye udstillinger frem. Foto: Tønder Kommune.

I 2022 vendte publikum næsten tilbage til museerne efter tre sæsoner med lukninger og restriktioner. Med nye udstillinger, nye tilbud og en offensiv markedsføring vendte museet tilbage til sit tidligere aktivitetsniveau.

HM Dronning Margrethe vendte også tilbage. Efter aflysningen af besøgene i 2020 og 2021 fik Tønder Kommune den 6. august endelig lejlighed til at vise de mange initiativer frem, som har bidraget til at gøre by og kommune mere attraktiv. Og Museum Sønderjylland fik mulighed for at vise HM Dronningen, hvordan Højer Mølle med tilhørende café og have er blevet et attraktivt og godt samlingspunkt for formidlingen af Tøndermarskens natur og menneskeskabte landskab.

*Simon Moberg Torp, bestyrelsesformand
Axel Johnsen, direktør*

Årsberetning 2022

Bevaringscenter Sønderjylland

Indflytningen og ibrugtagningen af Bevaringscenter Sønderjylland var også i 2022 en hovedaktivitet for museet. Flytteholdet, konservatorerne og medarbejderne i bevaringscentret fortsatte projektet med at flytte og pakke ud med bidrag fra de faglige enheder. Ved årets udgang var flytningen af de naturhistoriske samlinger i Gram i sine afsluttende faser, mens

MSJ's Mediarkiv var flyttet. Det samme gjaldt hovedparten af de kulturhistoriske samlinger fra nyere tid i magasinet i Dalgade 7 i Haderslev. Ved flytteprojektets ophør den 31. december var den arkæologiske samling i Dalgade samt genstandene i magasinet i Christiansfeld således de væsentligste delsamlinger, der endnu afventede flytning. Med flytteprojektets ophør overgik processen til en oprydningsfase, hvor der kan forberedes flytninger til bevaringscentret i de kommende år af den arkæologiske samling og genstandene i Christiansfeld. Oprydningen vil ligeledes omfatte håndtering af den spredte mængde af mindre restpartier, der kræver særlig stillingtagen før en flytning.

Flytteprojektets afslutning blev ledsaget af en mindre organisationsændring med etableringen af en samlingsenhed under ledelse af Lilian Matthes, der fremover har ansvaret for museets arbejde med at holde styr på samlingerne. Endeligt blev arbejdet med at søge fondsfinansiering til etableringen af læringstilbud til undervisningsfaciliteterne i bevaringscentret afsluttet, og der blev – trods museets svære budgetmæssige situation – foretaget de nødvendige prioriteringer, for at tilrettelæggelsen af tilbudene kunne påbegyndes ved indgangen til 2023 med henblik på at påbegynde undervisningsaktiviteten efter sommerferien 2023. Arbejdet med ibrugtagningen af Bevaringscenter Sønderjylland har dermed nået en fase, hvor der er fokus på fortsat udpakning af den store genstandsmængde samt på udviklingsopgaver i forbindelse med centrets læringsfaciliteter og udbud af centrets faciliteter og kompetencer til brugere internt i museet og til eksterne kunder.

Kort før årsskiftet opsigte Haderslev Kommune låneaftalen vedrørende Slesvigske Vognsamling. Det kommunale museum på Simmerstedvej nedlægges, og cirka 45 hestevogne foruden en del løsøre, der tilhører Museum Sønderjylland, leveres tilbage inden udgangen af 2023. Magasineringen af så stor en samling vil lægge beslag på såvel ressourcer som plads.

Udviklingsprojekter i Aabenraa, Gram og Tønder

Museum Sønderjylland arbejder tæt sammen med Aabenraa Kommune om udarbejdelsen af et nyt prospekt for et museumsbyggeri på havnen i Aabenraa. Museet bidrog i 2022 med økonomi, projektledelse og faglige ressourcer i et samarbejde, som også omfatter ekstern rådgivning fra Seismonaut og Torden & Lynild.

I Gram Lergrav blev der arbejdet med en kommende helhedsplan. Fokus har især været rettet mod at sikre, at projektet har en stærk lokal forankring, og at forskellige brugergrupper inddrages. Museet søgte allerede i begyndelsen af 2021 Miljøstyrelsen om ophævelse af fredsskovsplikten og udstykning af 14,6 ha med henblik på køb, men ved årets slutning var sagen endnu ikke afsluttet.

Arbejdet med finansieringen af helhedsplanen for museet i Tønder blev påbegyndt på grundlag af Tønder Kommunes rammebevilling på 20 mio. kr. og Museum Sønderjyllands egenfinansiering på 8 mio. kr. fra museets anlægsmidler. Inflationen og fordyrelsen af materialer nødvendiggjorde en genberegning og opdeling af projektet i delprojekter. Samtidig blev projektet udvidet, så det også omfatter køb og nedrivning af Kongevej 49 (0,9 mio. kr.) og etablering af solceller på Kunstmuseet (0,8 mio. kr.). Kort før årets slutning modtog projektet et bidrag på 15 mio. kr. fra Augustinus Fonden. Helhedsplanens samlede budget er nu på 79,2 mio. kr.

Den arkæologiske virksomhed

I de senere år har Museum Sønderjyllands arkæologiske enhed været involveret i en række større anlægsprojekter rundt om i landsdelen. Det største var uden tvivl udgravningerne 2016-19 i forbindelse med anlæggelsen af Apple og Googles datacentre ved Kassø mellem Hjordkær og Hellevad. Alle udgravningerne i forbindelse med det projekt blev gennemført, men datacentrene blev aldrig opført. I de sidste par år er der foregået meget omfattende udgravninger på Nordals i forbindelse med etableringen af Nordborg Ferieresort, ved et nyt industriområde lige vest for motorvejen ved Bov samt endelig ved lokaliteten Langhøjgård i Seest Sogn lige vest for motorvejsfrakørsel Syd ved Kolding.

Udgravningerne på de store arealer resulterer i mange nye arkæologiske lokaliteter og frembringer mange fund, men det vigtigste resultat er overblikket over menneskets udnyttelse af forskellige landskaber og landskabstyper fra ældre stenalder og frem til i dag. I alle områder dominerer bebyggelserne fra ældre og yngre bronzealder samt ældre jernalder. Vi finder også anlæg fra både ældre og yngre perioder, men det viser sig de fleste steder at være perioden fra 1800 f.Kr. til cirka 500 e.Kr., der dominerer. Det er fra dette lange tidsrum og her særligt den ældre jernalder, at de fleste bebyggelser stammer. Der levede åbenbart en meget stor befolkning overalt i Sønderjylland i denne periode, og de flyttede meget omkring på deres dyrkningsområder, hvilket naturligt efterlader mange spor efter huse.

Udgravningerne ved Nytoft lige vest for motorvejen ved Bov har understreget dette. Inden for det store udstykningsområde blev der udgravet 17 større og mindre arealer, hvor langt de fleste rummede spor efter små landsbybebyggelser og enkeltgårde, der stammer fra førromersk jernalder, tiden 500 f.Kr. til Kristi fødsel. Her er fundet både store og små gårde, hovedhuse og økonomibygninger, staklader og meget mere. Alt vil blive dateret ved hjælp af C14 metoden, og det vil blive muligt over dette store område at følge bebyggelsens bevægelse rundt i landskabet igennem 3-400 år.

Udgravningerne ved Langholtgård vest for Kolding, der dækker et langt større areal end området ved Bov, er også præget af en langt større variation

i bebyggelseernes datering. Her finder vi landsbyer og gårde, der dateres til bronzealder, førromersk jernalder samt ældre og yngre romersk jernalder. Også her flytter bebyggelsen rundt på arealet, og her er det ovenikøbet lykkedes at udgrave enkelte tilhørende gravpladser, hvilket ellers er forholdsvis sjældent. Udgravningerne ved Langholtgård kommer til at fortsætte igennem 2023 og ind i 2024.

En af årets overraskelser kom i Tønder, hvor museet har været løbende beskæftiget med at følge de store udskiftninger af kloaknettet i den ældste del af byen. Det giver mange oplysninger om Tønders udvikling fra middelalderen og op til i dag. Overraskende var det dog at støde på velbevarede rester af byens havnefront, der havde stået fra engang omkring 1700, indtil havnen ved Skibbrogade blev fyldt op i 1930'erne. Det var almindeligt formodet, at kajen blev revet ned ved den lejlighed, men da jordmasserne blev fjernet, stod den så velbevaret, at der nu arbejdes med at få den til at indgå i en udstilling på stedet, der skal dokumentere og fortælle om Tønders maritime fortid.

Årets mest omtalte og fotograferede arkæologiske udgravning fandt sted på Skibbroen i Tønder, hvor den gamle havnefront blev fritlagt. Her ses museets arkæologer og formidlere under gravearbejdet. Foto: Museum Sønderjylland.

Og på de indre linjer var året præget af en ændring med stor betydning. Siden 1979 har museets nationale akronym været HAM. Bogstaverne står for "Haderslev Amts Museum", og det er dette akronym, der gør, at man kan kende vores sager fra andre museers. De øvrige museer i Museum Sønderjylland havde på tilsvarende vis deres akronymer. I begyndelsen af 2022 var vi så klar til at indføre nye, der afspejler, at vi er en del af Museum Sønderjylland. Den arkæologiske enheds akronym er fremadrettet MSJA for "Museum Sønderjylland Arkæologi". Det første HAM journalnummer, HAM 1001, blev oprettet d. 9. juli 1979. Det sidste, HAM 6445, blev oprettet godt 43 år senere, d. 12. juli 2022, og ganske kort tid efter oprettede vi MSJA 1.

Publikum og formidling

Museum Sønderjylland havde i 2022 stort fokus på at forbedre brugeroplevelsen på tværs af museets platforme. Det eksisterende billetsite blev udbygget med mulighed for køb af årskort og billetter til arrangementer. Dette muliggjorde også en mere målrettet digital markedsføringsindsats, og museet kunne i april 2022 lancere det første online magasin med mulighed for direkte køb. Særligt salget af årskort steg med hele 300 % efter den digitale lancering og markedsføring. Magasinet formidler museets tilbud for det kommende kvartal i et mere redaktionelt format, men genererer også værdifulde data, som afdelingen efterfølgende kan arbejde med. Derudover har marketingteamet brugt mange kræfter på en stor digital og outdoor kampagne af udstillingen Angst. Kampagnen blev muliggjort, fordi Museum Sønderjylland modtog støtte fra Ny Carlsberg Fondet til genåbning af museerne efter covid-19.

I forsommeren begyndte et opsøgende salg og etablering af samarbejdsaftaler inden for B2B (business to business) området. Dette for at understøtte bestyrelsens beslutning om at fokusere på nye forretningsområder og dermed styrke museets egenindtjening. I 2022 blev der blandt andet indgået en samarbejdsaftale med firmaet CHP Event om afviklingen af et stort julemarked på Sønderborg Slot i december 2023.

På udstillingssiden blev der ud over de nævnte særudstillinger også luft til at opdatere Sønderborg Slots permanente Christian 2.-udstilling og lave et nyt udstillingsdesign. Museet modtog gavmildt en donation fra Historisk Samfund for Als og Sundeved, der muliggjorde indkøb af en digital installation, der formidler myten om Christian 2. og det runde bord.

Økonomi og drift

Museum Sønderjylland har et årligt elforbrug på omkring 850.000 kWh. Stigningerne i elpriserne var allerede før krigen i Ukraine et bekymringspunkt. Men da prognosen sidst på sommeren blev opjusteret først til 4,55 kr./kWh og kort efter til 5,55 kr./kWh, forudså ledelsen en merudgift på

op mod 2,5 mio. kr. Via en effektiv indsats med deltagelse af alle personalegrupper lykkedes det at nedbringe museets elektricitetsforbrug med cirka 25 % i årets sidste måneder. Denne indsats var sammen med et stop for indkøb, efteruddannelse og personalegoder medvirkende til, at museet begrænsede skaden til et driftsunderskud på 800.000 kr.

I 2022 opsagde museets hostingpartner samarbejdsaftalen om hosting og drift af museets it-systemer til udgangen af oktober måned 2022, og museet blev derfor tvunget til at afsøge markedet for en ny hostingpartner. Det blev samtidig besluttet at overgå til en fuld Office 365-løsning. Dette var et ressourcekrævende projekt, men i slutningen af 2022 lykkedes det at få museet over på en ny it-løsning.

Museet indgik i 2022 ligeledes en aftale om implementering af et GDPR-system, der skal medvirke til at sikre museets efterlevelse af retningslinjerne i GDPR-mæssige sammenhænge. Afdelingerne PR- og markedsføring, IT samt HR arbejdede tæt sammen om implementeringen af systemet. Museet fortsatte i 2022 arbejdet med at implementere Facility Management-systemet Dalux, der skal give teknisk overblik over museets store bygningsportefølje.

Udstillinger

I 2022 åbnede Museum Sønderjylland 9 nye særudstillinger på 6 museer foruden en udendørs udstilling i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg om den sønderjyske cykelhistorie.

Makabre Mesterværker

9.4.2022 til 23.10.2022 på Sønderborg Slot: Udstillingen griber fat i et ofte tabubelagt, men evigt aktuelt emne, nemlig menneskets iscenesættelse og kunstneriske bearbejdning af døden. Udstillingen viser smykker i et overraskende møde med forhistoriske og historiske genstande fra museets egen samling og indlån fra museer i ind- og udland. Udstillingen er resultat af et samarbejde mellem Museum Sønderjylland, smykkeskribent Nina Hald, der har kurateret udstillingen, og guldsmed Bodil Binner.

Raga Wehding – Cyklus

07.05.2022 til 02.10.2022 på Kunstmuseet Brundlund Slot: En samtidskunstudstilling om forandring og udvikling. Kunstneren Raga Wehding undersøger med sin eksperimenterende installationskunst de systemer, vi mennesker laver for at skabe orden i kaos. I udstillingen kan man se nogle af Wehdings tidlige installationer sammen med gentænkte versioner, der forholder sig til stedet: slottet, kunstnerens far, billedhuggeren Nikolaus Wehding (1932-2018) og parken.

Løgumklosterkniplinger – kulturarv i grænselandet

12.05.2022 til 31.12.2022 i Drøhdes Hus: Udstillingen viser en kniplingsprøvesamling, som normalt befinder sig på Museumsberg Flensburg, men som stammer fra Løgumkloster, som var et af centrene for kniplingsproduktion i Vestslesvig i 17/1800-tallet. I udstillingen sættes der også fokus på den kniplingshandlerfamilie, som prøverne stammer fra.

Å cykel gennem Synne Jylland – Sønderjyske cykelhistorier

24.05.2022 til 14.08.2022: Udendørs udstilling om sønderjysk cykelhistorie, blev vist i byerne Haderslev, Sønderborg og Aabenraa, hvor også årets store event Tour de France kom igennem.

Angst

23.05.2022 til 23.10.2022 på Kunstmuseet i Tønder: De seneste år har været kendetegnet ved flere kriser og stor usikkerhed. Dette har på forskellig vis sat sig i kroppen på unge såvel som ældre. I udstillingen *Angst* undersøges denne levede erfaring af ængstelighed i værker af samtidskunstnere og historiske værker fra Museum Sønderjyllands samling.

Nyredolken fra Næsset – Våben i middelalderen

24.06.2022 til 06.08.2023 på Arkæologi Haderslev: Arkæologisk udstilling om våben fra Middelalderen. I udstillingen vises forskellige våbentyper fra Sønderjylland og omegn. Udover sværd og dolke kan man blandt andet se slagvåben, rustning og rideudstyr og lære mere om herremænd og riddere i middelalderen.

Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen

13.10.2022 til 23.04.2023 på Kunstmuseet Brundlund Slot: På udstillingen præsenterer kunstmuseet den i dag helt glemte kunstner Jes Jacobsens værker. Jes Jacobsen døde allerede som 24-årig i 1886 i barndomshjemmet i Aabenraa, blot to år efter at han var dimitteret fra Kunstakademiet i København. Han nåede derfor ikke at udfolde sit potentiale og sætte sig et eftermæle. Alligevel blev Jacobsen af sin nære studiekammerat på Kunstakademiet, J.F. Willumsen, beskrevet som det største talent fra sin generation.

Guldhornene fra Gallehus

30.10.2022 til 31.10.2025 på Kulturhistorie Tønder: I 1978 skabte stifteren af Spies Rejser, Simon Spies, i samarbejde med Nationalmuseet to sæt kopier på baggrund af de eksisterende tegninger og beskrivelser. Det ene sæt kopier er udstillet på Nationalmuseet – det andet sæt kan fra 7. oktober 2022 opleves på Kulturhistorie Tønder takket være en donation fra Janni Spies.

En anden surrealisme

11.11.2022 til 14.05.2023 på Kunstmuseet i Tønder: Udstillingen *En anden surrealisme* trækker tråde mellem den historiske surrealisme og surrealistiske strømninger i samtidskunsten. Forbindelsen undersøges i store sammenhængende og omsluttende rumlige tableauer, hvor historiske surrealistiske værker og værker fra samtiden med stærke surrealistiske træk føres sammen.

Forskning og publikationer

- Bech, Inge Lise Mogens: *Franciska Clausen*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Hartvig, Anders: "Hvad kan keramik og metalfund fortælle om middelalderens sociale forskelle i Syd- og Sønderjylland?". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 109-123, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Dam-Jensen, Elsemarie: "Bloempot, landschap og histories – Hollandske fliser på Røms vægge", *Sønderjyske Årbøger* 2022, s. 28-62.
- Kristensen, Jens Tang: "Steder og syner – Jes Jacobsen i kontekst". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Grænselandet mellem romantik og modernitet – Jes Jacobsens landskab i kontekst". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Sammenhold og samfundssind – En bemærkning om Corners formative år". I Tine Kjær (red.), *Corner* 2022, Sophienholm, Kgs. Lyngby 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Friheden er ikke til salg – Frihedsbegrebet hos Henning og Heerup". I Lotte Korshøj & Anni Lave Nielsen (red.), *Henning og Heerup international*, Carl-Henning Pedersen og Else Alfelts Museum, Herning 2022.
- Kristensen, Tenna: "'mæth garth ællær mæth diki ællær mæth hag-hæ...', Sten- og jorddiger i Sønderjylland". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 49-64, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Kristiansen, Mette Svart, Morten Søvsø og Anders Hartvig: "Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet. En introduktion til MIRUDA 2021". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 7-17, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Lauridsen, H., C.B. Thøstesen, C.C.E. Pedersen, S. Ringgaard, M. Elstrup, P.R. Møller, D.K. Johansson og A.K.O. Alstrup 2022. "Heterochronic ma-

turation of anatomical plugs for protecting the airway in rorqual whales (Balaenopteridae)", *Royal Society Open Science*, 9, s. 7, URL: <https://doi.org/10.1098/rsos.220459>.

- Leth Jespersen, Mikkel: "Skibsbyggerværk og kunstner – Jes Jacobsens liv og værk med søfartsbyen Aabenraa som baggrund". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Ludvigsen, Anne Marie: "At leve med vand", *Sønderjyske Årbøger* 2022, s. 63-83.
- Pedersen, Morten, Kristoffer Jensen og Jeppe Nevers: "Engineer Capitalism in the Danish Business System", *Business History* (FBSH), Article ID: FBSH 2181956.
- Rasmussen, Carsten Porskrog & Hans Schultz Hansen: *Sønderjylland, en særlig historie*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2022
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Landbrug og landmænd". I Gudrun Gormsen (red.), *Dansk Landbrug 1945-2020*, Gad, København 2022, s. 54-91.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "Bonden i Danmarkshistorien", *Temp. Tidsskrift for historien*, årgang 13, nr. 25, 2022, s. 143-155.
- Poulsen, Bjørn og Anders Hartvig: "Contextualizing an early medieval Village: An aristocratic Family in Southern Jutland, its landed wealth, and its connection to a central Danish thing Place", *Danish Journal of Archaeology* 2022, vol. 11, s. 1-23.
- Rasmussen, Kaare Lund, George R. Milner, Thomas Delbey, Lisa Kathrine Ivalu Jensen, Frauke Witte, Thilo Rehren, Ulla Kjær og Poul Grindner-Hansen: "Release of lead from Renaissance lead-glazed ceramics from southern Denmark and northern Germany. Implications from acetic acid etching experiments", *Heritage Science*, 2022, 19 sider.
- Rasmussen, René: "Nordschleswiger und Flensburger im Ersten Weltkrieg". I Bröckermann Heiner (red.), *Krieg und Frieden: Wegmarken der deutsch-dänischen Geschichte 1848 bis 1955*. Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, Potsdam 2022, s. 81-92.
- Steeman, M.E. 2022. "Fossil whale collecting on the beach", *Geological Society of New Zealand, Misc. pub.* 160, s. 29-30.
- Steeman, M.E. 2022. "Fossil marine mammals from Denmark, Keynote Speaker, The 17th Danish Marine Mammal Symposium", Museum of Southern Jutland, Gram, Denmark, March 11.-12. (Konference-abstract)
- Witte, Frauke: "Kugeltöpfe auf den Kopf gestellt – Keramik in Verbindung mit Opfer und Ritus im südlichen Dänemark". I Karla Roşca (red.), *Ceramica rituală – Ceramica utilitară. Ritualkeramik – Gebrauchskeramik. Beiträge zum 51. Internationalen Keramiksymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Hermannstadt (RO) 2018*. Sibiu 2022, s. 109-121.

- Witte, Frauke: "Die Backsteinmauer des Daneweriks – Verteidigung und Repräsentation des frühesten profanen Ziegelbaus im Norden", *Keramik im häuslichen und repräsentativen Gebrauch. 52. Internationales Keramiksymposium in Bad Muskau vom 16. Bis zum 20. September 2019. Muskauer Schriften, Bd. 9. Stiftung "Fürst-Pückler-Park Bad Muskau", 2022, s. 109-118.*

Besøgstal

Museets besøgs- og aktivitetstal

Museum Sønderjyllands samlede besøgstal i 2022 var 145.691. Da årene 2021 og 2020 var påvirket stærkt af coronarelaterede lukninger og restriktioner, har året 2019 hidtil tjent som den brugbare reference. I 2019 var besøgstallet 152.011, altså 6.000 højere. Begge tal omfatter publikums deltagelse i foredrag, omvisninger og undervisning uden for museerne. Antallet af gæster på selve besøgsstederne er gået frem fra 138.963 i 2019 til 139.350 i 2022. Dermed kan Museum Sønderjylland tilslutte sig den konklusion, som især Organisationen Danske Museer har fremført, nemlig at gæsterne er vendt tilbage til museerne efter covid-19-krisen. Det skal i den forbindelse erindres, at museet i 2019 forventede en mærkbar fremgang i besøgstal som følge af investeringer i bedre udstillinger, cafeer og butikker samt markedsføring. At nå disse mål i de kommende år kræver en vedholdende og fokuseret indsats.

	Gæster 2022	Gæster 2021	Gæster 2020	Gæster 2019	Gæster 2018
Sønderborg Slot	51.912	34.789	60.857	52.960	53.148
Cathrinesminde Teglværk	16.867	16.453	8.341	17.486	15.417
Kulturhistorie / Kunst Tønder	19.631	12.916	20.438	27.340	25.607
Højer Mølle	10.919	10.734	11.843	7.892	3.184
Drohses Hus	1.665	1.269	2.087	2.688	2.863
Arkæologi Haderslev	10.939	4.610	3.728	6.710	4.681
Kulturhistorie Aabenraa	846	808	1.494	2.656	2.712
Kunstmuseet Brundlund Slot	17.742	35.869	8.406	15.108	15.575
Naturhistorie og Palæontologi	8.328	6.403	10.620	6.123	6.786
Bevaringscenter Sønderjylland	501				
Besøgende i alt på museet besøgssteder	139.350	123.851	127.814	138.963	129.973
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg ved museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	6.341	4.938	13.382	13.048	15.322
Samlet besøgstal for Museum Sønderjylland	145.691	128.789	141.196	152.011	145.295

Antallet af besøgende på Museum Sønderjyllands enkelte museer i 2022.

Det levende Teglværk på Cathrinesminde, der hvert år finder sted en weekend i juli, var igen i 2022 en succes med mange frivillige og mange gæster. Her ses nogle de yngre gæster trille tøndebånd ikklædt 1890'ers-kostumer. Foto: Museum Sønderjylland.

Sønderborg Slot nåede med 51.912 gæster stort set sit 2019-niveau, mens museerne i Tønder med 19.631 gæster lå noget under. Højer Mølle fortsætter med 10.919 gæster med at holde sit stabile høje niveau, hvilket må tilskrives den forskønnelse, som byen gennemgår i disse år, og en generel fremgang i naturturismen på vestkysten. Arkæologi Haderslev oplevede med 10.939 gæster en fremgang fra 6.710 gæster i 2019 til 10.939 gæster i 2022, heraf en betydelig del i frilandsmuseet uden for museets åbningstid. Kunstmuseet Brundlund Slot fik et flot år med 17.742 gæster mod 15.108 gæster i 2019, og Palæontologi / Naturhistorie i Gram Lergrav noterede også en fremgang fra 6.123 gæster til 8.328 gæster.

500 gæster købte det særlige midlertidige tilbud om en omvisning på Bevaringscenter Sønderjylland. Museet har siden 2019 implementeret systemer, der giver mulighed for at følge besøgstallet fra dag til dag og trække på gæsternes geografiske spredning, alder og køn. I juni 2021 lanceredes et online billetsystem, som muliggør køb af billetter til alle museer via hjemmesiden.

I løbet af året deltog 10.067 skoleelever i museets forskellige forløb. Eleverne kom fra daginstitutioner, grundskolen, ungdomsuddannelser og videregående uddannelser – cirka 60 % fra grundskolen. Med 132 grupper tegnede Sønderborg Slot sig for flest skolebesøg, efterfulgt af Arkæologi

med 81 grupper, Gram med 60 grupper og Tønder og Højer med henholdsvis 50 og 49 grupper. 60 elever deltog i helårsforløbet ved Billedskolen på Brundlund Slot.

Axel Johnsen

Rigsarkivet Aabenraa

Rigsarkivet Aabenraa oplevede i 2022 en mindre organisationsændring og forandringer i personalet. Historiker Mads Kyvsgaard Mogensen blev ansat i en nyoprettet stilling som teamleder for Rigsarkivet Aabenraas læsesal- og bygningsdrift. Historikerne Aya Thygesen og Laura Løkke Berg blev begge ansat i faste stillinger med henblik på at hjælpe borgere til at få adgang til oplysninger om dem selv i arkiverne. Registratør Svend Rasmussen fratrådte for at gå på pension. Arkivet blev desuden berørt af udflytningen af Museum Sønderjyllands Mediearkiv til MSJ's nye fælles magasin i Brunde. Et magasin udstyret med solide rullereoler står fremover til arkivets rådighed, mens det daglige samvær med Mediearkivets medarbejdere savnes.

Modtagelse af arkivalier

Der indkom på ny flere mindre afleveringer fra private personer og foreninger, som venter på at blive ordnet og registreret. Blandt foreningsarkiverne kan nævnes SF Aabenraa og en distriktsforening for ansatte ved jernbanerne i Aabenraa i den tyske tid. Endvidere afleverede Gitta Bechshøft materiale til sin bog om Ebba Tramp Bechshøfts oplevelser under den russiske revolution og hjælpen til de sønderjyske krigsfanger, mens Jette Joost Michaelsen og Michael Blæsberg afleverede værdifulde supplement til Morten Eskesens privatarkiv. Af offentlige arkivalier blev afleveret otte hyldemeter fra Aabenraa Statsskole.

Læsesal og formidling

Aktiviteten på læsesalen rettede sig efter de to foregående års påvirkning fra corona-nedlukninger med 894 besøgende og 1087 ekspeditioner. Der blev på ny afholdt en række arrangementer i foråret og efteråret. Tastegruppen mødtes således 10 gange på læsesalen for at indtaste historiske kilder i Rigsarkivets indtastningsportal. Fremmødet var typisk en halv snes tastere per gang. Syv andre torsdage var der frivillig vejledning på læsesalen, hvor erfarne slægtsforskere fra de slægtshistoriske foreninger hjalp nye brugere godt på vej. Der blev arrangeret fire historiske foredrag. Seniorforsker Leif Hansen Nielsen fortalte om Sønderjylland under besættelsen på grundlag af spørgeskemaer og beretninger, som Historisk Samfund for Sønderjylland indsamlede systematisk umiddelbart efter krigen. Forskningsleder Hans Schultz Hansen gjorde rede for hertugerne af Augustenborg og deres

forsøg på at hævde et arvekrav på hertugdømmerne Slesvig og Holsten i 1800-tallet. Museumsinspektør René Rasmussen berettede om den sønderjyske Charles Lindbergh, flyveren Christian L. Johannsen, der fik et stærkt afvekslende liv som flyver i Tyskland og Danmark. Endelig holdt seniorforsker Tyge Krogh, Rigsarkivet i København, foredrag om "den skarpe eksamination", det vil sige brugen af tortur i dansk retspleje fra 1500- til 1800-tallet med særligt henblik på københavnske forhold. Deltagerantallet til foredragene varierede fra cirka 30 til cirka 45 og lå dermed under den normale tilslutning før corona-tiden. Folk er i nogen udstrækning blevet vænnet fra at gå ud, og indstillingen af foredrag af vore arrangementer i den lokale presse har også haft negativ effekt på fremmødet.

I 2022 var der på ny særlig stor interesse for den frie og gratis adgang til egne oplysninger i arkivet, som blev mulig fra begyndelsen af 2021. I 2022 har arkivet hjulpet 289 borgere med at få svar på henvendelser. Der har navnlig været efterspørgsel efter adoptionssager, faderskabssager og uddannelsesbeviser. Ligeledes var der i 2022 stor appetit på adgang til ikke umiddelbart tilgængelige arkivalier, og arkivet behandlede således 203 ansøgninger om dispensation til at tilgå materialer, som ellers ikke er frit tilgængelige efter arkivlovens bestemmelser.

Forskning

Hans Schultz Hansen og Leif Hansen Nielsen bidrog med artiklerne "Strategier for Sønderjyllands integration i Danmark" og "Den ekstreme sønderjyde: Krisebevægelser i 1920-ernes og 1930-ernes Sønderjylland" til bogen om følgerne af Slesvigs deling i 1920, jævnfør nedenstående årsberetning fra Studiecenter for Sønderjyllands historie. Bogen blev sat til salg via Historisk Samfund for Sønderjylland, der også påtog sig at sælge restoplaget af *Mennesker mellem magterne/Menschen zwischen den Mächten – 1864*, der ligeledes var et resultat af et tæt og godt samarbejde mellem Rigsarkivet Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Hans Schultz Hansen bidrog desuden med artiklen "A Community Takes Shape: Germans in North Schleswig between the 1840s and 1914" til antologien *Like Snow in the Sun? The German Minority in Denmark in Historical Perspective*, som blev udgivet og redigeret af professor Peter Thaler fra Syddansk Universitet og udkom hos forlaget De Gruyter. Bogen blev præsenteret for tæt ved 50 interesserede tilhørere og pressen i arkivets foredragssal den 2. juni.

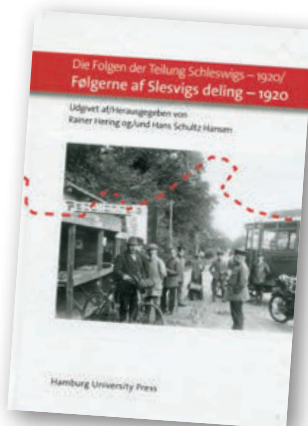
Leif Hansen Nielsen fik publiceret artiklen "Aabenraa under vand!" i *Historier fra bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening*. Hans Schultz Hansen bidrog med artiklen "Die Spatenschlacht in Hadersleben am 8. Dezember 1940" i *Wortmeldungen zur Zeit- und Regionalgeschichte. Festschrift für Uwe Danker*. I anledning af 100-årsjubilæet i Historisk Samfund for Søn-

derjylland udgav han sammen med Lars N. Henningsen en jubilæumsbog om foreningens historie, mens han sammen med Carsten Porskrog Rasmussen publicerede bogen *Sønderjylland – en særlig historie*, der sammenfatter landsdelens spændende historie, jævnfør nedenstående årsberetning for Studiecentret. Desuden offentliggjorde han artikler om Historisk Samfund i *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*. Derudover gik en stor del af året med udarbejdelsen af en ny forskningsstrategi og forskningsplan for Rigsarkivet.

Studiecenter for Sønderjyllands historie

Studiecentret har i 2022 holdt fire netværksmøder. I det ene deltog arkivar og seniorforsker Tyge Krogh, Rigsarkivet, der medvirkede i en diskussion om 1700-tallets historie. Den største begivenhed var udgivelsen af bogen *Følgerne af Slesvigs Deling/Die Folgen der Teilung Schleswigs 1920*, udgivet af Landesarchiv Schleswig-Holstein og Rigsarkivet Aabenraa. Fra Studiecentret medvirkede Hans Schultz Hansen, Jørgen Witte, Erik Nørr, C.C. Jessen, Henrik Becker-Christensen og Leif Hansen Nielsen med bidrag. Bogen og dens indhold blev præsenteret på Rigsarkivet i Aabenraa den 29. september for cirka 35 deltagere.

Ph.d.-studerende Klaus Tolstrup Petersen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek og Aarhus Universitet, blev optaget som medlem.

Medlemmer af Studiecentret har i 2022 udgivet følgende bøger:

- Merete Bo Thomsen: *Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022*. Flensborg: Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 128 s.
- Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen: *Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2022. 190 s.
- Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen: *Sønderjylland – en særlig historie*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2022. 208 s.

Desuden har medlemmer af Studiecentret som tidligere år skrevet adskillige artikler, blandt andet til festskrifter til Uwe Danker og Michael Bregnsbo samt til Aabenraa Byhistoriske Forenings årsskrift *Historier fra Bybakken*, ligesom de på ny efter corona-pandemiens ophør har holdt et større antal foredrag.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2022

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2022

Årsmødet blev afholdt lørdag den 29. april 2023 i BHJ-salen i Ahlmannsparken i Gråsten. Cirka 80 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med et indholdsrigt og spændende foredrag af forhenværende rektor ved Deutsches Gymnasium Nordschleswig, Ilse Friis, om kvindeskikkelser i det tyske mindretal i den nationalsocialistiske periode og i efterkrigstiden. Efter kaffebordet var der generalforsamling. Formanden for Sønderborg kreds, Margrethe Iversen, valgtes til dirigent. Hun konstaterede, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Historisk Samfund 1922 – 100 år – 2022

Den 19. december 2022 var det 100 år siden, at Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Det forløbne år stod derfor overvejende i 100-års jubilæets tegn med en bred vifte af aktiviteter, som blev tilrettelagt af et jubilæumsudvalg bestående af Mogens Asmund, Finn Bach, Lars N. Henningsen, Kristian Pallesen, Carsten Porskrog Rasmussen, Sven-Erik Ravn og formanden. Derudover medvirkede styrelsen og kredsene i planlægningen. Alle kræfter var sat ind.

Sønderjylland – en særlig historie

Styrelsen vedtog at markere jubilæet med en gratis bog til alle medlemmer, nemlig Carsten Porskrog Rasmussens og Hans Schultz Hansens *Sønderjylland – en særlig historie*, der blev skrevet til lejligheden som en moderne og kortfattet sammenfatning af landsdelens til tider dramatiske historie mellem Kongeåen og Ejderen og fra de første rensdyrjægeres ankomst til det seneste kommunalvalg. Bogen er på blot 208 sider og rummer 10 kapitlers historiefortælling med hovedvægt på den politiske, nationale og kulturelle udvikling, der har gjort Sønderjylland til noget særligt. Dertil kommer slægtsoversigter og litteraturvejledning samt register ved Hans-Ole Mørk. Lars N. Henningsen, Henrik Becker-Christensen og Harry Pedersen læste og kommenterede manuskriptet.

Selv om bogen er foreningens gave til sine medlemmer, måtte andre gerne læse med, og prisen blev sat lavt, dels så medlemmerne kunne købe ekstra eksemplarer til brug for gaver, dels så boghandelsprisen lige akkurat

kunne holdes under 200 kr. og lokke bogkøbere til selv i en krisetid med stejlt stigende priser. Bogen udkom og blev udsendt før efterårsferien og er blevet godt modtaget af anmelderne. På historie-online.dk blev bogen således betegnet som "en veldisponeret Sønderjyllandshistorie, som skal roses for både at medtage ny forskning og give en bred, men alligevel fin formidling af et komplekst stykke Danmarkshistorie". Med over 2.000 eksemplarer til gratis fordeling var det begrænset, hvor stort salget kunne blive, men foreløbig er cirka 600 stk. blevet solgt til medlemmer, der ønskede ekstra eksemplarer, til virksomheder og kommuner, som agtede at bruge bogen som gave, samt til boghandlere. Den blev også lovet som en velkomstgave til alle, der meldte sig ind i løbet af året. Det tilbud fik cirka 200 til at melde sig ind i foreningen, så medlemstallet ved årets slutning igen var over 2.000, nærmere betegnet 2.050.

Sans for Sønderjyllands historie –

Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år

Midt i november forelå Historisk Samfunds anden jubilæumsbog, Lars N. Henningsens og Hans Schultz Hansens foreningshistorie *Sans for Sønderjyllands historie – Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år*. Denne bog er en klassisk foreningshistorie, hvor den 100-årige skildres i de forskellige faser, den har gennemløbet siden 1922, men med et tilbageblik til grundlæggelsen af *Sønderjyske Årbøger* i 1889. Indtil 1971 følger fremstillingen af aktiviteterne de første formænds funktionsperioder: H.P. Hanssen 1922-36, H. Lausten-Thomsen 1936-56, Peter Kr. Iversen 1956-66 og Troels Fink 1966-71. Derefter er det i højere grad de grundlæggende temaer i foreningens virke, som disponerer fortællingen: det lokalhistoriske nybrud, grundforskning og sammenfatninger, de mange jubilæer, herunder foreningens egne, og dens engagement i historiepolitikken – foruden aktiviteterne: publikationer, udflugter og rejser, forvaltning og økonomi. Bogen slutter med fuldstændige lister over de udgivne bøger og over medlemmerne i styrelsen og de forskellige redaktioner og udvalg. Vi er på det rene med, at det er en mere indadvendt bog end den korte sønderjyllandshistorie, og hvor denne blev trykt i 5.000 eksemplarer, nøjedes vi her med at bestille et oplag på 400.

Jubilæumsfesten på Folkehjem

Sans for Sønderjyllands historie blev præsenteret af Lars Henningsen i forbindelse med foreningens jubilæumsfest i Kongesalen på Folkehjem lørdag den 12. november. Der deltog 216 i festen, der begyndte kl. 15 og forløb i den bedste stemning. Efter velkomst ved formanden og fællessangen "Som en rejseysten flåde" blev der serveret kaffe og brødtorte, og så snart den var fortæret, fulgte bogpræsentationen og offentliggørelsen af foreningens

nye slogan *Sans for sønderjysk historie*, der blev motiveret af næstformand Mikkel Leth Jespersen. Dernæst fulgte Carsten Porskrog Rasmussens foredrag "Sønderjyllands forandring gennem 100 år" fulgt af en pause før Simon Fabers foredrag "Up ewig ungestört? Ufærdige bud på Sønderjyllands fremtid". Begge foredrag gjorde i høj grad deres til at sætte et festligt præg på eftermiddagen og blev fortjent modtaget med store bifald fra forsamlingen. Sven-Erik Ravn trak som ordstyrer i samme fornøjelige retning.

Efter en pause blev festmiddagen serveret i foyeren med tilstødende lokaler. Menuen bød på laks fulgt af kalvespidsbryst og blev afsluttet med chokoladecake og is.

Aftenunderholdningen foregik på ny i Kongesalen med Kristian Pallesen som konferencier. Den blev indledt med fællessangen "Som dybest brønd" og med hilsner fra professor Detlev Kraack på vegne både af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte og Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins og fra direktør Axel Johnsen fra Museum Sønderjylland. Derpå fulgte underholdning ved sanger- og musikerduoen Mark & Christoffer, der forstod at forene såvel det muntre som de mere alvorlige sider af den sønderjyske historie og fik forsamlingen med på fællessangen "Det haver så nyligen regnet". Ind imellem de to afdelinger holdt formanden sin festtale, hvor han søgte at udskille Historisk Samfunds særlige DNA. Klokken blev 22, før formanden kunne takke de medvirkende og deltagerne for en vellykket dag.

Ud over de allerede nævnte organisationer og institutioner var også Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Historisk Samfund for Als og Sundeved, Grænseforeningen/Alving Fonden, Sprogforeningen, Skoleforeningen, Sydslesvigsk Forening, H.P. Hanssens Mindefond, Sydbanks Fonde, Oberst H. Parkovs Mindefond og Dansk Kultursamfund af 1910 repræsenteret.

Foredragsrækken "Det sønderjyske DNA gennem 100 år"

Ønsket om at bruge jubilæet til også at nå ud over medlemskredsen førte til en foredragsrække under titlen "Det sønderjyske DNA gennem 100 år", som vore fem kredse i høj grad medvirkede til at realisere.

Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen holdt her brede foredrag henholdsvis om Sønderjyllands forandring og forholdet mellem dansk og tysk siden 1922, mens de øvrige foredrag fokuserede på særlige sider af landsdelens historie. Poul-Erik Thomsen fortalte om sønderjysk partipolitik og sønderjyske politikere, mens Mads Sandemann berettede om temaet fra mediekrig til forsoning i grænselandet, og Lis Mikkelsen behandlede de sønderjyske kvinder i perioden. Carl Holst tog sig både af foreningsgymnastik og Sønderjysk Elitesport, mens Elsemarie Dam-Jensen behandlede sange og sangtraditionen i Sønderjylland siden Genforenin-

gen. Anke Spoorendonk og Jens-Christian Hansen fortalte om de sydslesvigske kz-udekommandoer Svesing og Ladelund og om mødet med nazismens arv i landsdelen. Stephan Kleinschmidt afvejede muligheder og udfordringer i det grænseoverskridende samarbejde, og Sven-Erik Ravn fortalte om sønderjysk humor gennem 100 år.

For at nå så langt ud som muligt med foredragene blev de ikke kun lagt i de fire sønderjyske købstæder og i Flensborg, men også i mindre byer nord og syd for grænsen, ligesom vi bestræbte os på at finde medarrangører til de i alt 8 foredrag i sidste kvartal 2022 og andre 15 i første kvartal 2023. Set i bagklogskabens skærende klare lys må vi erkende, at vi var for ambitiøse. Antallet af tilhørere til foredragene varierede både før og efter nytåret stærkt – fra 3 til 102. Tilmed måtte et par foredrag aflyses på grund af for få tilmeldte. Samarbejdet med medarrangører gav gennemgående gode resultater, men det var ikke i alle kredse, det lykkedes at finde (de rigtige) partnere. Generelt slog foredragsrækken rigtig godt an i Haderslev og Aabenraa kredse, mens tilhørerantallet var utilfredsstillende i Tønder kreds og nærmest katastrofalt i Sønderborg og i Sydslesvig. Almindelig efter-corona-afmatning og svigtende foromtale i pressen gjorde sikkert også sit til, at foredragsrækken ikke overalt blev til den succes, vi havde håbet på. Under alle omstændigheder vil den afsluttende evaluering få følger for foreningens fremtidige foredragsvirke.

Sønderjyske Årbøger

Jubilæet blev også markeret i foreningens to tidsskrifter. I *Sønderjyske Årbøger* sammenfattede forfatterne bag fornævnte jubilæumsbog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, de vigtigste udviklingslinjer i en artikel med næsten den samme titel. Artiklen var den sjette i denne årgang.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøgte, hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af de sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen kom fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handlede om hollandske fliser på væggene i Rømø's ældre huse. Artiklen placerede handlen med disse fliser i det samlede handels-samkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen blev skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortalte om de enorme forandringer, som afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand. Som nummer fire fulgte en artikel af Mogens R. Nissen om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen var en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen, nemlig John Nis Lorenzens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig. Som årbogens sidste artikel havde SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter det slesvig-holstenske landdagsvalg i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering. Som altid var årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i grænselandet samt fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

Redaktionen bestod i 2022 af Anne Marie Ludvigsen, Mogens Rostgaard Nissen, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkell Tørsleff. Årgangen blev den sidste med Mogens Rostgaard Nissen i redaktionen, idet han efter 10 års central medvirken er udtrådt for i stedet at indgå i bogudvalget. Til gengæld genindtræder Mariann Kristensen efter endt barselsorlov.

Sønderjysk Månedsskrift

Også *Sønderjysk Månedsskrift* lagde sider til jubilæumsmarkeringen, idet nummer 8 bragte Poul-Erik Thomsens reportage fra jubilæumsfesten og formandens festtale, og forside og bagside fortalte ligeledes i billeder og ord om foreningens historie.

Årets tredje nummer var et temanummer om sport i grænselandet, hvor man blandt andet kunne læse om Det Nordslesvigske Hjulriderlag, danske og tyske idrætsforeninger i Nordslesvig og den danske cricketklub på Mikkellberg ved Husum. De øvrige numre bragte blandt andet artikler om stormfloden i 1872, der gik hårdt ud over Als og de østsønderjyske købstæder, om kvaksalveri i Sønderjylland og Haderslevs gamle Klosterkirkegård. Forhenværende redaktør Poul-Erik Thomsen har gennem året bidraget med *sit* syn på aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen i *Grænselandskronikken*. I 2022 har han blandt andet sat fokus på valgresultatet ved kommunalvalget i Danmark, Tour de France og Region Sønderjylland-Schleswigs 25-års jubilæum. I *Bognyt* bragte Sønderjysk Månedsskrift i 2022 omtaler af de mange bogudgivelser med relation til Sønderjylland, blandt andet *Sønderjysk søfarts historie*, bogen om Helene Hanssen af Lis Mikkelsen og *Zeppelinbasen i Tønder* af Ruben Thorling.

I 2022 blev der indledt et samarbejde med Slægtsforsknernes Bibliotek om digitalisering af alle årgangene siden 1924 og indtil for tre år siden med efterfølgende publicering på bibliotekets hjemmeside. Desuden gik vi i gang med at planlægge Sønderjysk Månedsskrifts 100-års jubilæum i 2024, som blandt andet skal fejres med udgivelsen af en ny indholdsfortegnelse, der skal dække årene 1995-2024. Den har allerede modtaget støtte fra Dansk Kultursamfund af 1910 og udarbejdes af forhenværende bibliotekar Hanne

Næsborg Andersen. I forbindelse med jubilæet arbejder vi også på at forny månedsskriftets layout.

Sønderjysk Månedsskrift modtog i 2022 distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møller Fonden, Alving Fonden og Dansk Kultursamfund af 1910, ligesom det årlige tilskud fra Sønderjysk Kulturfællesskab gik til redigeringen.

Udflugter og årsmøde

De mange jubilæumsaktiviteter betød, at der ikke blev arbejdskraft til at gennemføre det sædvanlige store udflugtsprogram. Der blev dog gennemført en endagstur fredag den 17. juni, som i det store og hele gentog turen i 2021. En fuld bus med Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen på guidesæderne drog på opdagelse i Ejdersted. Det begyndte i hovedbyen Tønning med de mange minder om kampene mellem den danske konge og den gottorpske hertug og med Ejderkanalens fortælling om det rige handelsliv sidst i 1700-tallet. Turen fortsatte til Garding med den store kirke og den interessante bykerne, og vi sluttede på Hoyerswort med besigtigelse og historien om stalleren Casper Hoyer og et godt kaffebord.

Foreningens årsmøde fandt sted lørdag den 23. april på Gram Højskole. 65 medlemmer deltog og hørte med stort udbytte museumsinspektør Lars Grundvad, Museet på Sønderkov, fortælle levende og interessant om den førkristne helligdom ved Fæsted-Harreby og dens rolle i vikingetidens Sønderjylland. Efter generalforsamlingen konstituerede bestyrelsen sig med Mikkel Leth Jespersen som ny næstformand efter Lars Henningsen, der har haft posten siden 2005 og blev takket for sin mangeårige indsats på denne post af formanden.

Kredsens aktiviteter

Ud over deres bidrag til jubilæumsforedragsrækken gennemførte kredsen navnlig i første halvår en række aktiviteter. Sydslesvig kreds kunne efter to corona-betingede aflysninger endelig markere hundredåret for afstemningen i 2. zone i 1920 med Henrik Becker-Christensen som taler. Sydslesvig kreds gennemførte også foredrag ved René Rasmussen om en sydslesvigsk pilot samt en aftenvandring i Flensborg i samarbejde med Aabenraa kreds. Sidstnævnte kreds fokuserede på Tinglev med byvandring og besøg hos Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig. Kredsen havde også et arrangement om Aabenraa havn med foredrag og rundvisning ved havnedirektør Henrik Thykjær. Den medvirkede som sædvanligt ved afstemningsfesten på Folkehjem og havde foredrag ved Sune Wadskær Nielsen om "rædselstiden" 1813/14 og en byvandring i Aabenraa med gottorptertiden som tema. Haderslev kreds havde foredrag ved Agnes Svendsen og Jes A. Ratzer fra Vojens lokalhistoriske arkiv om

Vojens som jernbanecentrum. Kredsen arrangerede kursus i årbogsredaktion og sociale medier for de lokalhistoriske foreninger og søfartshistorisk foredrag ved Mikkel Leth Jespersen. Sønderborg kreds stod tilsvarende for et søfartshistorisk foredrag ved Karsten Hermansen, tog på rundvisning i det nye museums magasin i Brunde og afholdt foredrag ved Henrik Skov Kristensen om Gestapos fangelejre i Danmark.

Salg, sekretariat og kommunikation

Også i 2022 lod vore flittige bogsælgere næppe en lejlighed til et salg gå forbi. Finn Bach, Randi Nielsen, Maria Erbs og Dorrit Aarøe var ude ved mange arrangementer med bogkasser og prisskilte. Vores deltagelse i Historiske Dage i Øksnehallen i København forløb planmæssigt, og vi har været med igen i marts i år. Men derefter er det tanken kun at deltage hvert andet år. Dels er det dyrt, dels kræver det mange ressourcer. Den sønderjyske bogmesse i Sønderborg i april måned er vedvarende et relevant sted at sælge bøger og medlemskaber.

Vore gode samarbejdspartnere er fortsat gode. Det gælder især Folkeuniversitetet i Aarhus med kurser på Sandbjerg og historiekurset på Idrætshøjskolen i Sønderborg, der denne gang handlede om adel og herregårde i Sønderjylland. Ved disse lejligheder bliver der solgt pænt med bøger. Også Aabenraa Byhistoriske Forening, Sydslesvigsk Forening og Dansk Centralbibliotek i Flensborg har vi et godt samarbejde med, når det gælder salg af vores bøger.

Sekretariatet er i 2022 kommet i nye, bedre fysiske rammer. Kontoret og butikken, der jo opererer sammen, er flyttet til større lokaler i Rigsarkivets østfløj lige inden for glasdøren. Vi har overtaget de kontorer, der tidligere rummede Museum Sønderjyllands Mediearkiv, efter at dette er flyttet til Brunde. I forbindelse med flytningen blev kontorerne malet og nyindrettet, og vi har fået ny telefoniløsning, ny portomaskine og nye printerfaciliteter. Til gengæld betød Mediearkivets udflytning, at vi måtte indskrænke den ugentlige åbningstid til tirsdag og torsdag 10-12.

Mandskabsmæssigt er vi aktuelt vel kørende med Mogens Asmund som kontorleder og med Henrik Posselt som bogfører i nært samarbejde med vores kasserer Arne Fredsted Jørgensen. Ny i kredsen af frivillige er Svend Rasmussen, der tidligere var ansat på Rigsarkivet. Men vi leder stadig efter flere, yngre kræfter.

På kommunikationssiden er vores hjemmeside – hssdj.dk – under fornyelse med bistand fra FlexMedia. Den vil herefter også rumme en egentlig webshop. Vores webredaktør er styrelsesmedlem Mette Pilgaard. For udviklingen af den nye hjemmeside står Poul Müller Olsen, der i forvejen bestyrer foreningens Facebookprofil. Styrelsesmedlem Kristian Pallesen er fortsat redaktør af foreningens indstik i månedsskriftet. For et par år siden

begyndte vi at supplere indstikkene med elektroniske nyhedsbreve efter behov. Mediet benyttes nu også til reminders om lokale arrangementer. Nyhedsmails såvel til alle medlemmer som separat til medlemmer i enkelte kredse udsendes fra sekretariatet. Den daglige ad hoc kontakt til medlemmer med flere foregår i væsentligt omfang via mail hssdj@hssdj.dk.

Foreningen hviler også ved begyndelsen på sit andet århundrede på tre søjler: medlemmerne, de frivillige medarbejdere og styrelsens faghistorikere. Hovedudfordringen de kommende år bliver her at sikre, at der kommer ny overalt for de gamle, som faldt. Som andre foreninger er vi presset af en efter-corona-tilbageholdenhed og af tidens almindelige træghed i forhold til at engagere sig i de folkelige foreninger og fastholde engagementet. Vi er næppe værre stillet end andre foreninger, snarere lidt bedre i og med, at vi har formålet at fastholde vort medlemstal. Men det kræver hele tiden nye tilbud, og de kan kun udvikles, såfremt frivillige og faghistorikere er for hånden og vil og kan bidrage. Intet led i vores fødekæde kan således undværes.

Formandens beretning blev enstemmig godkendt af forsamlingen. Det samme gjorde kassererens beretning, der aflagdes ved Henrik Posselt og viste et underskud på 274.839 kr. grundet store kursfald på foreningens investeringsbeviser. Kontingentet for 2024 blev forhøjet med 25 kr. til 350 kr. (250 kr. alene med årbogen og 300 kr. for abonnement på månedsskriftet). Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Mogens Asmund, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Arne Fredsted Jørgensen, Kristian Pallesen, Lisette Juhl Orhan og Hans Schultz Hansen blev genvalgt til styrelsen, mens Kirstine Lauridsen og Mads Mikkel Tørsleff blev nyvalgt. Formanden rettede en varm tak til det fratrædende styrelsesmedlem Finn Bach, der har været medlem af styrelsen siden 2008 og ydet en stor indsats for foreningen, særlig med bogsalg og PR. Formanden takkede endvidere de tre fratrædende kredsformænd Christian Bo Bojesen, Sønderborg kreds, Kirsten la Cour, Sydslesvig kreds, og Jan Wittrup, Aabenraa kreds. Olaf Krag genvalgtes som revisor, mens Per Staugaard Rasmussen blev valgt i stedet for den afgående Jørn Andersen, som formanden takkede for mangeårigt opsyn med foreningens økonomi. Under punktet eventuelt omtalte formanden Kaj Elkjær Larsens og Gunnar Lind Haases Svendsens bog *Fra Hestetid til Maskintid*, der udkom få dage efter årsmødet i serien Sønderjyske Levnedsløb. I forlængelse af årsmødet blev bestyrelsen konstitueret med Mikkel Leth Jespersen som næstformand, Arne Fredsted Jørgensen som kasserer, Mogens Asmund som sekretær og undertegnede som formand.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 2240 4023, hsh@sa.dk

Næstformand: Afdelingsleder i Tønder Kommune, ph.d., **Mikkel Leth Jespersen**, Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617, Mikkellethjespersen@outlook.dk

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 5131 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Tidl. stabsdirektør **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenaar.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 5121 3968, elsemariedamjensen@gmail.com

Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com

Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 7172 5530, adjo@msj.dk
 Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com
Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Østergaard, Øster Lindet, 6630 Rødding, 2043 6104, kirstinelauridsen@bbsyd.dk
 Museumsinspektør **Anne Marie Ludvigsen**, Margrethevej 1, 6280 Højer, 5090 7056, rieludvigsen1@gmail.com
 Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 2339 1804, lema@msj.dk
 Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N, 2920 1993, bjoernsen12@gmail.com
 Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk
 Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36, 6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Historisk Samfunds sekretariat, ekspedition og bogbutik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 7462 4683, hssdj@hssdj.dk – hjemmeside: www.hssdj.dk
 Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 10-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Museumsinspektør **Mads Mikkelt Tørsleff**, Museum Oldemorstoft, Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenraa.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Bogudvalget:

Afdelingsleder i Tønder Kommune, **Mikkel Leth Jespersen**, Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617, mikkellethjespersen@outlook.dk

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Mads Kyvsgaard Mogensen**, Callesensgade 23 st., 6200 Aabenraa, 5152 3236, mkm@sa.dk
 Næstformand **Hans Jørgen Clausen**, Lindbjergparken 56, 6200 Aabenraa, hjclausen@me.com
 Sekretær **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa, lonejanfelt@gmail.com
Christian Henriksen, Gl. Kongevej 3, 6200 Aabenraa, chr.henriksen@webspeed.dk
H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså, hcjurgensen@gmail.com
Bernd Larsen, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bmltinglev@gmail.com
 Suppleant **Tove Nørgård Jensen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tovenoergaard@yahoo.com

Haderslev kreds:

Kredsformand **Sven-Erik Ravn**, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft, 4035 8548, svenerikravn@gmail.com
 Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev, gunnar.fink@mail.dk
Carl Holst, Nordhaven 5, 6630 Rødding, loneogcarlholst@gmail.com
Gert Karkov, Langdyssevej 5, 6500 Vojens, karkov@kmgkarkov.dk
Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Øster Lindet, 6630 Rødding, kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Sydslesvig kreds:

Formand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt, 0049 461 5047 0, henry.bohm@skoleforeningen.de
 Næstformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, lac@lacour-skovlund.de
 Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum, sybillanitsch@hotmail.com
Jørgen Kühn, Am Hang 5, D-24857 Fahrdorf, joergen.kuehl@gmail.com
Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk
Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager,
2049 6087, maibro58@gmail.com

Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals, havbo2@outlook.dk

Henrik Dahlin, Ringgade 100, 6400 Sønderborg, hed@km.dk

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Anders Orris, Ramsherred 2, 1., 6310 Broager, beosystem@hush.com

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,
3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,
j.o.dahlmann@outlook.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Tofthund, lautrupjens@gmail.com

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

Tidligere formand og næstformand for Historisk Samfund for Sønderjylland, Lars N. Henningsen, præsenterede bogen *Sans for sønderjysk historie*, som han og Hans Schultz Hansen har skrevet. Foto: Finn Bach.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

	Regnskab 2022 kr.	Regnskab 2021 kr.
<u>FORENINGSVIRKSOMHED</u>		
<u>INDTÆGTER</u>		
Foreningskontingent og abonnement	530.709	510.531
Tilskud	230.036	266.771
Andre indtægter	67.968	131.940
	<u>828.713</u>	<u>909.242</u>
<u>UDGIFTER</u>		
Sønderjyske Årbøger	-138.565	-135.933
Sønderjysk Månedsskrift	-415.677	-411.469
Medlemsaktiviteter	-92.808	-157.459
	<u>-647.050</u>	<u>-704.861</u>
<u>RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED</u>	<u>181.663</u>	<u>204.381</u>
<u>FORLAGSVIRKSOMHED</u>		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser	201.202	1.789.844
Omkostninger vedr. skrifter	-15.987	-1.563.635
Lagerregulering	-21.028	13.752
<u>RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED</u>	<u>164.187</u>	<u>239.961</u>
DÆKNINGSBIDRAG	345.850	444.342
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-347.875</u>	<u>-224.060</u>
<u>RESULTAT FØR RENTER</u>	<u>-2.025</u>	<u>220.282</u>
Renteindtægter og udbytte	14.203	45.508
Kursændringer, værdipapirer	<u>-287.017</u>	<u>-115.400</u>
<u>ÅRETS RESULTAT</u>	<u>-274.839</u>	<u>150.390</u>
Årets resultat fordeles med:		
Hensættelse til markering af 100-års jubilæum 2022/2023	0	150.000
Overførsel til/fra fri egenkapital	-274.839	390

Indtægter og udgifter ved foreningens 100-års jubilæum indgår i regnskabtallene. Underskuddet ved jubilæumsmarkeringen – medlemsfest, foredrag, boggave til alle medlemmer samt jubilæumsbog – er dækket via opløsning og indtægtsførsel af hensættelser.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2022 kr.	31.12.2021 tkr.
<u>AKTIVER</u>		
Beholdning af skrifter	6.552	28
Debitorer	192.041	149
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	0	0
Investeringsbeviser	1.756.658	2.043
Likvide beholdninger	989.895	1.369
<u>AKTIVER I ALT</u>	<u>2.945.146</u>	<u>3.589</u>
<u>PASSIVER</u>		
Ikke disponerede midler	2.280.478	
Årets resultat	-274.839	2.280
Hensættelser:		
Markering af 100-års jubilæum 2022-2023	150.000	
Kommende års udgivelser:	350.000	
100-års jubilæumsskrift		
Anvendt 100-års jubilæum: boggave, jub.fest mv.	-400.288	
IT-investeringer og rationaliseringer	100.000	600
<u>EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER</u>	<u>2.205.351</u>	<u>2.880</u>
Forudfaktureret kontingent	525.684	510
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	123.639	80
Mellemregning med kredse	73.612	77
Skyldig moms m.v.	<u>16.860</u>	<u>42</u>
<u>KORTFRISTET GÆLD</u>	<u>739.795</u>	<u>709</u>
<u>PASSIVER I ALT</u>	<u>2.945.146</u>	<u>3.589</u>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Jørn Andersen. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger og er underskrevet af begge revisorer i marts 2023.

Regnskabet er underskrevet af bestyrelsen i marts 2023 samt godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 29. april 2023 i Gråsten.

